

निशान्त

मु
स्व
प
त्र

२०५०

महेन्द्र संस्कृत विश्व विद्यालय

हजारी जनक विद्यापीठ

जनकपुरधाम (नेपाल)

निशान्त

प्रकाशक :

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय

हजारी जनक विद्यापीठ

जनकपुरधाम

सम्पादक मण्डल :

- १) श्री गोविन्द चौधरी
- २) श्री केशवशरण उपाध्याय
- ३) श्री रमेश राज आचार्य
- ४) श्री रामहरि कोइराला
- ५) श्री वीरेन्द्र कुमार लाल
- ६) श्री देवनन्दन मिश्र
- ७) श्री भोमनाथ वियोगी

संरक्षक :

प्राचार्य

श्री दुर्गाप्रसाद दाहाल



पुस्तकालय वाल्मीकि विद्यापीठ

१७१५

श्री

स्रवन् लोतोऽमन्दं स्वधयितुमिलां चिन्महरसं,
 गिरन् मोह-ध्वान्तं विशदयितुमन्तर्जनिमताम् ।
 सृजन् शर्माऽऽभोगं नव-नव-कलाऽऽरम्भसुभगं,
 “निशान्तः” शान्तोऽसौ प्रथयतु सदोल्लासलहरीम् ॥

शुभ-कामना

हजारी जनक विद्यापीठबाट 'निशान्त'को प्रकाशन प्रारम्भ हुँदैछ भन्ने समाचार पाउँदा निकै हर्षको अनुभव भैरहेको छ ।

संस्कृत वाङ्मयमा निहित प्राच्यविद्यासँग सम्बद्ध ज्ञान र विज्ञान सम्बन्धी तथ्यहरूलाई प्रभावशाली रूपमा जन-समक्ष प्रस्तुत गर्न सके संस्कृत विद्यापीठबाट प्रकाशित हुने यस्ता सामयिक प्रकाशनहरूको बढी सार्थकता रहने छ भन्ने हार्दिक चाहनाका साथ यस पत्रिकाको निरन्तर प्रगतिको शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

श्रीकृष्ण आचार्य

उपकुलपति

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय

शुभाशंसनम्

श्रीहजारी-जनक-विद्यापीठस्य मुखपत्ररूपेण 'निशान्त' नामिका पत्रिका प्रकाश्यमाना वर्तत इत्यवगम्य प्रसीदामितमाम् । पत्रिकायाः कलेवर-स्तरीयता-नियमितादयः आगामीतिहासोदरे सन्ति । नवस्थापितविद्यापीठेन भाषात्रेय पत्रिका-प्रकाशनं महद् दुष्करमिति कार्यकाले अनुभवो भविष्यति । ब्रह्मविदां याज्ञवल्क्यजनकादीनां ज्ञानबलेन अविद्या-निशान्तकर्त्या' नगर्या प्रकाश्यमानेयं 'निशान्त' पत्रिका साहित्यिकैः अनुसन्धानात्मकैश्च लेखैः गुणवती भवन्ती नैरन्तयंब निर्वहन्ती ज्ञानपिपासूनां साहित्यिक-पिपासा-शमनाय समर्था भविष्यति चिरायेत्याशासे

— डा० टीकाराम पन्थी
शिक्षाध्यक्षः



शुभ-कामना

नेपालको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक नगरी जनकपुरधाम स्थित हजारौ जनक विद्यापीठबाट “निशान्त” नामक साहित्यिक पत्रिका उक्त विद्यापीठको मुखपत्रको रूपमा प्रथम पटक प्रकाशित हुन लागेको सुन्दा मलाई अत्यन्त हर्ष लागेको छ ।

संस्कृत वाङ्मयमा रहेका विविध पक्षका साथै मिथिला क्षेत्रको साहित्यिक एवं सांस्कृतिक विद्यालाई जनस्तरमा प्रचर-प्रसार गर्नेमा यस पत्रिकाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने कुरामा पूर्ण विश्वस्त हुँदै पत्रिकाको उत्तरोत्तर प्रगतिका लागि हार्दिक शुभ-कामना व्यक्त गर्दछु ।

माधव राज गौतम

कुल अचिव

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय

निम्नलिखित

महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी की गई है। यह दस्तावेज़, जिसमें निम्नलिखित
 विषयों का उल्लेख है, "महाराष्ट्र" राज्य के अन्तर्गत है। यह दस्तावेज़
 महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार
 द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है।
 यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार
 द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है।
 यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार
 द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है।
 यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार
 द्वारा जारी किया गया है। यह दस्तावेज़ महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है।

(महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी)

महाराष्ट्र सरकार

महाराष्ट्र सरकार द्वारा जारी किया गया है।

परिच
 अन्तर्गत
 राष्ट्रव
 वृद्धि-
 गतिवि
 सम्पन्
 मित्र
 प्रस्तुत
 गराज
 शान्त
 नैतिक
 प्रतिभ
 जुम्ह
 प्रतिभ
 र बा
 चेष्टा
 फिजि
 मति
 चौत
 पनि
 स्वच्छ
 कर्तव्य
 राष्ट्र
 पानु

सम्पादकीय

भाषा, कला र साहित्य मानव समाजको जीवन्तता हो, राष्ट्रको परिचायक तत्त्व हो, संस्कृतिको संवाहन हो । यसैले यी तिनीटै उपादानका अभावमा उसको अस्तित्व एवं इतिहास कि वा संस्कृति रहँदैन, समाज तथा राष्ट्रको मूल्य र मान्यता पनि हुँदैन । साहित्य - सामाजिक अवस्था (रूपरङ्ग वृद्धि-हास, समृद्धि-दुरवस्था तथा उत्थान-पतन) को प्रतीक हुन्छ, उसका गतिविधि (भावना र विचार) को अनुहार खुलाउने हुन्छ । यो औचित्य सम्पन्न सौन्दर्यको अभिव्यक्ति हो र यसले दृश्य विश्वका मूर्त र अमूर्त पदार्थ भित्र भावात्मक भै रहेका मनोहारितलाई उघिनेर चिदानन्दको वातावरण प्रस्तुत गर्दछ, खुलस्फाउँछ, स्वस्थ र समुन्नत जीवनको तत्त्वसँग परिचित गराउँछ ।

सम्भ्यता, संस्कृति र साहित्य "सत्यं शिवं सुन्दरम्" को रङ्गस्थली शान्त तपोवनको उपज हो, "सर्वे भवन्तु सुखिनः" को खलो हो, नैतिकता, निर्भीकता, सत्यनिष्ठा र कमण्यता यसका सचिचि हुन् । प्राच्य प्रतिभाशिल्पको आधार यसैमा रहेको छ । नयाँ-नयाँ चेतना पनि यसैमा जुमुराउँछन्, फर्फराउँछन् र फस्टिने गर्दछन् ।

समयको प्रभाव आफ्नै पाराको हुन्छ, सबैलाई अत्याई दिन्छ । हाम्रो प्रतिभाशिल्प पनि विगतको कहालीलाग्दो मोहरात्रिमा अन्योलियो, कुण्ठा र बाधाका तगरा तर्फिन आए, गति प्रतिबद्ध भयो, भीतिका सुषुप्तिमा चेष्टा गुम्यो, लालाटिकता छापियो । वेतुकी वर्ण विन्यासका झ्याउँ झ्याउँ फिजिए, चेतना पैलाउनेका छोटले चेतन्य पद्धति विषम बनियो, चिन्तनको गति चिलिम भयो । अब त्यो निशा हुत्तियो, 'निशान्त' (विहानी) छायो, चौतर्फी आलोकको अनुराग फिजाएर 'निशान्त' विहानी मात्र होइन भवन पनि हो, यसैले स्वस्थ राष्ट्रिय जीवनका सर्व पक्षमा अपेक्षित वातावरणको स्वच्छता र विश्रान्तिको परिवेश खुलेको छ । प्रतिभाका पूजारीहरू नैतिक कर्तव्य निष्ठा सलारेर मानवीय चेतना सजाउन सचेष्ट हुनु पर्ने भएको छ । राष्ट्रिय जागरणको शंखनाद धन्काएर समाजमा उद्वोधनको स्पन्दन टट्कारो पार्नु छ, अभिनय आकाङ्क्षा र स्फूर्तिको जाँगरिलो जोश र होशमा ।

प्रतिभा

प्रजातान्त्रिक निशान्तले फकिने तरखरमा लागेको राष्ट्रिय फूलवारी-
मा सौरभको भगभगे उल्लासमा हँसिलोपन जड्नु छ, संघमको बान्की
खुलाउनु छ, यो 'निशान्त' पनि यस्तै रुचिमय परिवेशको सँगालो हुन
चाहन्छ, 'जयतु संस्कृतम्' को पृष्ठभूमिमा नयाँ आयाम थप्ने सृष्टाको
अपेक्षा यसलाई छ, युगबोधको सृष्टि चाहिएको छ । अन्त्यमा यस 'निशान्त-
का सन्दर्भले प्रतिभात वातावरण सँगाल्न गरेका प्रयासको परिणाम यस्तै
भयो र सहृदय पाठक वर्गका हातमा परेको पनि छ । यसले भावष्यमा
प्रतिभाको अझ सचेतक र रोचक रङ्गमञ्चको सज्जा प्रस्तुत गर्ने सकोस,
मानवताको पद्धति फ्रासिलो पारोस, यै नै यस हजारौं जनक विद्यापीठको
लालसा छ, अध्यवसाय छ, प्रसन्नताको प्रसङ्ग छ, र प्रतिभात समाजमा
'सुप्रभातम्' अभिवादन छ । अस्तु ।

बिषय-सूची

के ?

कस्को ?

कहाँ ?

कविता

१ सीते	त्रिमला रिसाल	६२
२ अभिलाषा	चन्द्र विनोद भट्टराई	६६
३ नेपालको माटोमा	वैकुण्ठनाथ खतिवडा	२१
४ उदाऊनयाँ वर्ष	लक्ष्मी प्रसाद वराल	१५
५ मानवो जायताम्	केशवशरण उपाध्याय	२७
६ युवक	राजन वराल	२८
७ जनकपुर	दुर्गा प्रसाद दहाल	१६
८ कविते	कृष्ण प्रसाद निरौला	७०

लेख/निबन्ध/यात्रा संस्मरण

६ संस्कृत भाषा र कल्याणकारी समाज	चोलेन्द्र घिमिरे	६३
१० श्रीमद्भगवतस्य वैशिष्ट्यम्	गोविन्द चौधरी	३८
११ राजनीतिक आधुनिकीकरणको संघारमा-नेपाल	रमेश राज आचार्य	२६
१२ संस्कृत नाम देवी बाक् (देववाणी)	डा. रोहिणी वल्लभ शर्मा, पोखरेल	६५
१३ ज्योतिः शास्त्र महिम्नम्	देवनन्दन मिश्र	१८
१४ किनाम योग ?	भीमनाथ वियोगी	१
१५ शैक्षिक भ्रमण २०५०	चन्द्र विनोद भट्टराई 'मिलन', क्षमक प्रसाद घिमिरे 'माधव'	३३

समालोचना

१६ मनोवैज्ञानिक घरातलवाट वो. पी. को दोषी चशमा	कृष्ण पोखरेल	२२
१७ सिंहावलोकनात्मक अध्ययनमा सुम्निमा स्थिर प्रसाद पराजुली		४३
१८ A Probe into the Poetic Creation in a nut shell -Saurav Baral		५
१९ आदिकवि भानुभक्त र उनको काव्यकारिता	आत्माराम खतिवडा	१३

गजल

२० गजल	सुशील कोइराला	७३
--------	---------------	----

किनाम योगः ?

संस्कृतस्य 'युजियोगे' धातोर्'घञ्' प्रत्ययेन योगशब्दो निष्पद्यते । योगशब्देन संयोगो बोध्यते । जीवात्मपरमात्मनो योग एव वास्तविको योगः । "योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायो ऽ न्यो ऽ स्ति कुत्रचि", इति सूक्त्या त्रिविधै र्योगैरेवात्मकल्याणं दृश्यते । एव "नहि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति" इति श्रीकृष्ण-वचनान् ज्ञानयोगस्य कर्मयोगे ऽ न्तर्भावः । अतः सर्वसिद्धान्तस्वीकृतस्य पातञ्जलयोगस्यानुसारं संक्षेपतो योगो निरूप्यते-

पातञ्जलानुसारेण योगस्याष्टावङ्गानि । तानि च यम-नियम-ऽऽसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयः । तेषु प्रथमस्य यमस्य- अहिंसा सत्यास्तेय- ब्रह्मच-र्यापरिग्रहा' इति पञ्च भेदाः सन्ति । तेषु कायेन मनसा वाचा सर्वेष्वेव प्राणिषु आत्मनीव प्रेमपूर्णव्यवहारो ऽ हिंसा । छलकपटादिभिरहितो व्यवहारः सत्यम् । पर-कीयवस्तूनामन्यायपूर्वकं छलकपटादिभिर्वा ऽ पहरण स्तेयस्तदभावो ऽ स्तेयः । मन-सा वाचा कर्मणा च मैथुनानां परित्यागपूर्वकं सर्वथा धीर्यरक्षणं ब्रह्मचर्यम् । ब्रह्मच-र्ये दृढे सामर्थ्यस्य लाभो भवति । "ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ।" योगदर्शनम् । स्वस्य स्वार्थसिद्धयर्थं घनादि भोगसाधनानां संचयः परिग्रहस्तरयाभावो ऽ परिग्रहः । अपरिग्रहस्थैर्ये स्वस्य तात्कालिकस्य पूर्वजन्मनो ऽ पि विषये सम्यग् ज्ञानं भवतीति योगे प्रसिद्धिः ।

• एवमेव नियमस्यापि पञ्च भेदा वर्णितास्तेषु- शौच-सन्तोष-तपः- स्वा-ध्यायेश्वरप्रणिधानातीति । शौचो-द्विविधो बाह्य आभ्यन्तरिकश्चेति । जलमृत्तिका-दिभिः शरीरवस्त्रगृहादीनां मलनिवारण बाह्यः शौचः । धीति-नेति-वस्ति-त्राटका-दिभिः कृत शारीरिक शौचमपि बाह्यशौचे परिगणितम् । जप-तप-विशुद्ध विचारा-दिभि र्मेध्यादिभावनया चान्तःकरणस्य रागद्वेषादिमलानां नाश आभ्यन्तरिक शौचमुच्यते । सन्तोषः- स्वतः प्राप्तेतरेषु केषुचिद्वस्तुषु कामनाराहित्यं संतोषः ।

तपः- स्वस्य वर्णाश्रम परिस्थिति योग्यतानुसारं स्वधर्मस्य पालनं, तस्य

(स्वधर्मस्य) वासने शारीरिकस्य मानसिकस्य वा कष्टस्य सहन तपः । निष्कामभा-
वनया ऽ स्य परिपालने ऽन्तः करणमनायासेनैव शुद्धं भवतीत्यपि योगशास्त्रे निरु-
पितम् ।

स्वाध्यायः— वेदोपनिषदादीनां शास्त्राणामध्ययनाध्यापनादिकमोङ्कार-
गायत्र्यादिकानां मन्त्राणां जपश्च स्वाध्यायः । स्वाध्यायेन परमात्मनः प्रकाशो जाय-
ते । “स्वाध्याय योगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते” अतएव ‘स्वध्यायान्मा प्रमदे’, इति
श्रुतिः ।

ईश्वर-प्रणिधानम्— सर्वप्रकारेणैवरे शरणापन्नता ईश्वरप्रणिधानम् ।
ईश्वरप्रणिधानात् सभाधिसिद्धिर्भवतीति तु “समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानाद्दे” ति
पातञ्जलसूत्रं प्रमाणम् ।

आसनम्— पातञ्जले योगशास्त्रानुसारेणासनस्य तृतीयं स्थानम् । तस्यानु-
सारेण यथासुखं निश्चलतापूर्वकं स्थितिरासनं मन्यते । “स्थिरसुखमासनमिति ।”
अस्याभिप्रायो ऽ यंयत् येनासनेन स्थिरतया सुखपूर्वकं दोषसमं वाबत् स्थिरीभूय
ध्यानसमाधिः क्रियते तदेवासनं प्रशंसनीयम् । यथा- सुप्तासन-स्वास्तिकासन-सिद्धा-
सन-पद्मासनादिकान्यासनानि ध्यानसमाधौ प्रयोज्यानि भवन्ति । तानिच यथाक्रमं
वृद्धिं प्राप्य सार्धघटिकात्रय स्थिरीभूतानि ध्यान-समाधौ योग्यानि भवन्ति । उक्तञ्च
योगरसायने—

यदा प्रहरपर्यन्तं स्थिरं स्यादेकमासनम् ।

तदा योग्यं विजानीयादासनं योगसाधने ॥ इति ।

योगस्य ग्रन्थान्तरेषु तु विविधानामासनानां विविधरोगनिवारणसामर्थ्य-
तया बहुविधान्यासनानि वर्णितानि सन्ति । आसनसिद्धया शीतोष्णादि द्वन्द्वानाम-
भिघातो लाभः ।

प्राणायामः— आसवे दृढीभूते अति श्वासप्रश्वासयोगन्तिरोधः प्राणायामः ।
सच पातञ्जलयोगानुसारेण बाह्य-आभ्यन्तर-स्तम्भवृत्ति-बाह्याभ्यन्तर विषयाक्षेपी-
तिभेदैश्चतुर्विधः । मन्त्रद्वारा सख्यापूर्वकं पूरक-कुम्भक-रेचकादिप्रकारेण यथाक्रमं प्राण
निरोधाभ्यासे कृते मासत्रयेण नाडिगणाः शुद्धा भवन्तीति प्रोक्तं हठयोग-प्रदीपिका-
यां यथा—

प्राणं चेदिडया पिवेन्नियमितं भूयो ऽ न्यया रेचयेत्,

पित्वा पिङ्गला समीरणमथो बद्ध्वा त्यजे द्वाभ्याम् ।

सूर्याचन्द्रमसो रतेन विविना ऽ स्यात् सदा तन्वतां

शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिमां भासत्रयादूर्ध्वतः ॥

प्राणायामाभ्यासेन ज्ञानरूपावरणं क्षीयते, सशरीरं मनो बधुतामायाति,

वास्थ्यञ्च वर्धते । “ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।” “धारणासुच योग्यता मनसः ।”

इति पतञ्जलिः ।

अग्नौ सन्तप्तानां स्वर्णादिधातूनां मलविकारनिवृत्तिवत् प्राणायाम कर्तृणा-

मपीन्द्रियाणां कामविकारादिदोषा भङ्गमसात् भवन्तीति प्रोक्तं मनुस्मृतौ यथा-

दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां हियथा मखाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥६॥७९

प्रत्याहारः- श्रोत्रादिकानामिन्द्रियाणां शब्दादिकेभ्यो विषयेभ्यो बलाग्नि-

वर्तनं प्रत्याहारः । प्रत्याहारे सिद्ध इन्द्रियाणि परं वश्यतां प्रतिपद्यन्ते ‘ततः परमाव-

श्यतेन्द्रियाणाम् ।’ इति पतञ्जलिः ।

धारणाः- भ्रुवोर्मध्य- नासाग्र-नाभि-हृदयादि स्वशरीरे चन्द्र-देवप्रतिमा

ध्रुवतारादि बाह्यप्रदेशे वा यथारूचि चित्तस्यैकाग्रता (मनोनिग्रहपूर्वकत्राटक) धारणा ।

तेषु यादृशेषु स्थानेषु धारणा विधीयते तादृश एवानुभवो ऽपि जायते । यथा चन्द्र-

मसि धारणया नक्षत्राणामवलोकनं ज्ञानं वा भवति चेदाकाशे धारणया व्योमवद्

व्यापकत्वं सकल चराचरजगदात्मन्येव वीक्षणम्, वायो धारणया वायुवद् सर्वनामि-

त्वशक्तिश्चोदेति योगिनः, किन्तु स्वेच्छाचारिणां सेयं शक्तिर्नोदेति, उदेति च-

‘योगिनां क्षीयपापानां नित्यमेकान्तवासिनाम् ।

युक्ताहार-विहाराणा’ मिति ।

ध्यानम्- ध्यानं द्विविधं सगुणं निगुणञ्चेति । विष्णुशिवादीनामिष्टदे-

वानां हृत्कमल अनन्यभावेन चिन्तनं सगुणं ध्यानम् । भ्रुवोर्मध्ये ज्योतिस्वरूपस्य

परमात्मनस्तथैव नैरन्तर्येण चिन्तनञ्च निगुणं ध्यानमुच्यते । साकारस्य चिन्तनात्

सर्वज्ञः सत्यसंकल्पः सर्वशक्ति-समन्वितो जीवन्मुक्तश्च भूत्वा चरन् योगी देहावसाने

सायुज्यं प्रजति । निगुणस्य परमात्मनो ध्यानं कुर्वन्तु-

नीहार-धूमाकनिलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनान् ।

एतानि रूपाणि पुरः सराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥

इत्युक्तदिशा क्रमशः स्वरूपप्रकाशयुक्तानां पदार्थानां दर्शनपूर्वकं कोटिसूर्यस-

मप्रमं ब्रह्मतेजो ऽ नुप्रवन् स्वयं तन्मयो भूत्वा ब्रह्मैव भवतीति योगशास्त्रोक्तिः ।
यथा योगरसायने-

स्वयं ज्योतिर्भयो भूत्वा योगी तद्गतमानसः ।

ब्रह्मण्येव लयं पाति परे ज्योतिस्वरूपिणि ॥ इति ॥

समाधिः- यदा ध्यानस्य परिपक्वावस्थायां केवलं ध्येयमात्रस्य प्रतीतिर्भवति चित्तस्य निष्स्वरूपं शून्यमिव प्रतिभाति, तदा तदेव (ध्यानमेव) समाधिरित्यभिधीयते । सष प्रधानतया सविकल्प-निर्विकल्प-निर्वीजमेवैव त्रिविधः । तेषु भेदत्रयेऽस्ति निर्वीजसमाधौ सर्ववृत्तीनां निरोधः । अयमेव (निर्वीजसमाधिः) असम्प्रज्ञातयो धर्ममेघसमाधिशोच्यते । निर्वीजसमाधिरेव योगस्यान्तिमोलक्ष्यः । अस्मादेवात्म स्वरूपप्रतिष्ठा केवल्यस्थितिर्वोपलभ्यते । धर्ममेघसमाधिना योगिनो ऽविद्यादि पञ्च लक्षणानां शुल्क-कृष्ण-मिश्रितानां त्रिविधानां कर्मणां संस्काराणाञ्च सर्वथा विनाशो भवति । तादृशो योगी जीवन्मुक्तः प्रोच्यते । तदा ऽविद्यादिसर्वावरणैः कर्मसंस्काररूपेण गृहीतैर्मलैश्च रहितस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्यान् (सीमाराहित्यात्) ज्ञेयपरार्थत्वेन लभ्यते । तादृशस्य जीवन्मुक्तस्य योगिनो नकिमपि सत्त्वमज्ञातं भवति यावज्जीवन् विदेहमुक्तश्चरन् देहत्यागानन्तरं केवल्य लभते । जन्ममरणचक्रं निवर्तते । "ततः कृतात्मीनां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ।" इति योगदर्शनम् । इति ।

मीमनाथ वियोगी, स. प्रा.

हजारी जनक विद्यापीठ

Saurav Baral



सौरभरञ्जन बराल

वस्तीपुर, जि० सिरहा

A Probe Into The Poetic Creation In A Nut-Shell

So far a great many established oriental exponents of thoughts have affirmed the primacy of 'Genius' in the creation of Poetry. Relatively speaking, 'genius' manifests itself as an instinctive power which is in imaginative, creative, and spontaneous. From this stand point, 'genius' which correlates with delicacy in the creation of poetry, evokes and projects feelings. If it were considered true, then the poetry of Mohan Koirala, Bairagi Kaila or T. S. Eliot would have to be condemned to enter into the domain of poetry. Needless to say, man is the amalgamation of thought and feeling, instinct and intellect, and or, mind and heart. My prime concern is not for feeling or intellect alone. Let's make allowance for axiom that 'Genius' reveals and discovers the Truth and universal values where the intellect' would only innovate and disclose the harsh reality and contemporaneous values. Nevertheless, a great many oriental critics like Rajshekhar, Vamah; Danclic; Vamana, Rudrat and others have not only emphasised 'genius' but also the individual's thought, his vast knowledge of

the universe, intuition, revisions and rigorous practices to be prime factors in the creation of poetry. Now, without disturbing the definition of the term 'genius' Poetry can be conceived in two ways; the perfection of feeling and the perfection of intellect. If 'Feeling' is the dominating force such that reasons are overshadowed, the poetry so produced would be the work of the genius. On the other hand, if 'intellect' is forced to intermingle with feelings in such a way that intuition, knowledge, critical worries, incremental analyses, revisions etc form themselves a leading force, then the art so produced would be rather intellectual and rational. Therefore 'genius', which is a bridge between 'feeling and 'thought' (intellect), perfects the two poles and reconciles them.

I said, "A line will take an hour, may be; yet if it does not seem a moment's thought our stitching and unstitching has been naught.

—W. B. Yeats.

Aristotelian theory of imitation propounded in 'the Poetics' affirms that the poetry is the result of one's imitative trait. To him sovereignty lies in human life and its realities which, in union, form Nature. His conscience is evoked through senses and feelings which enable the poet to create a novel and beautiful sketch out of nature. Thus the trait or the genius in a sense can not be denied. This imaginative re-creation is the reflection of his genius. This is a

delight By virtue of the creative faculty, the imitation aims not at how life is like but at what human life should be. This is instruction. The fusion of delight and instruction is an essence of the functional quality of Poetry.

The Horacian concept is also noteworthy as he says "People like to ask whether a good poem comes natural or is produced by craft. So far as I can see, neither book-learning without a lot of inspiration nor unimproved genius can get very far. The two things work together and need each-other." Thus his 'Ars Poetica' emphasises inspiration which can be taken as a Fulcrum with two ends of genius and supportive knowledge acting like load and weight or vice versa.

As put forward by willam K. Wimsatt JR. and Cleanth Brooks, Sidney's 'Defence of Poesie' includes a preliminary double definition of poetry; From Aristotle and from Horace; an adaptation to Aristotelian doctrine making poetry a union of philosophy and History. Morally, his first place definition of poetry is "Poesy, therefore, is an art of imitation, for so Aristotle termeth it in his word 'mimesis', that is to say, a representing, counter Feiting, or figuring forth; to speak metaphorically, a speaking picture; with this end, -to delight and teach." In 'An Apology For Poetry' he further asserts that the poet with the vigour of his own invention, does grow into another nature, in making things either better than nature

brings forth, or, quite a new, forms like demigods, cyclops, chimeras, furies, and such like.....not enclosed within the narrow warrant of Nature's gift, but Freely ranging only within the Zodiac of his own wit. Mark the role of wit to create fancy and imagination.

These classical thoughts seem to have only provided a basic framework until the age of Romanticism. Wordsworth defines poetry as the expression of experiences and feeling (emotions) recollected in tranquillity. The poet at the moment of inspiration, Feels certain deep emotions which give him a peculiar pleasure. These personal emotions are given off in the form of Poetry. Wordsworth and Coleridge both stress the primacy of Imagination. Coleridge is more elaborate.

"The Primary Imagination I hold to be the living power and prime Agent of all human Perception, and as a repetition in the finite mind of the eternal act of creation in the infinite I Am. The secondary Imagination I consider as an echo of the former, co-existing with the conscious will, yet still as identical with the primary in the kind of its agency, and differing only in degree, and in the mode of its operation. It dissolves, diffuses, dissipates, in order to recreate.....It is essentially vital. Fancy, on the contrary, has no other counters to play with, but fixities and definitives. The Fancy is.....a mode of Memory emancipated from the order of time and

space. It is blended with, and modified by that empirical phenomenon of the will.

In analysis, imagination creates and Fancy offers richness. So the "self consciousness" penetrates. Where Wordsworth believes 'Emotion' to be the source of poetic creation, Coleridge is more intellectual in admitting the theory that poetry results from imagination, self consciousness and intellectual exercises.

No critic has ever propounded a theory of poetry based on novelty and subtlety as T. S. Eliot of the modern age. He refutes the Wordsworthian 'emotion recollected in tranquillity.' He affirms that an individual talent which is the prime source of poetic creation is the product of his historical sense—a sense of the timeless as well as of the temporal and of the timeless and of the temporal together. He believes that the poet's mind is in fact a store house of feelings, phrases, images which are dormant until all the particles which can unite to form a new compound are present together. It is not the intensity of the emotions but the artistic process which exerts pressure to unite these elements. According to him this

artistic process is depersonalisation. Poet's mind is just a medium and a catalytic agent. So the creativity of mind plays the most important role in poetic expression the process is not recollection but a process of concentration. Thus, he defines poetry as "not a turning loose of emotion, but an escape from emotion, it is not the expression of personality, but an escape from personality."

In the present literary age, psychologists have some different attitude about the creation of poetry. Freud emphasises passion which gives rise to the creation of poetry as well as the creation of wit. I. A. Richards who advocates the psychological theory of value in his "Principles of Literary criticism" concedes that we have incredibly complicated impulses, all yearning to be satisfied, and that which satisfies the largest number of these various inter-connected and thwarts the least number, is valuable to us. The mental manipulation has been taken also as a source of poetic creation.

As we have seen the poetry being conceptualised and theorised immensely till now, a retrospective approach is advisable to interpret and analyse the poetry. It is interesting

to ponder that none of the critical theories of literary criticism has been apt and perfect. Psychological criticism, however, singles out for study one particular entity in that individual. It probes into the inner recesses of the mind and seeks to bring out those primal impressions and complexes which become the nuclei of his imagery, his ideology and his emotional drives. But when a poem is before our eyes we are lost. Practically, a poem should be approached through our own senses. The senses enable one to give pictures and ideas, thoughts and dreams, feelings and fantasy. Having collected these elements, one should put a line of demarcation between intellect and feeling. Correlated emotions generated by the two faculties should further be studied and analysed. Language and words which are the vehicles of emotions are next to be estimated. What makes Shelley's style abstract and ethereal in comparison with the concrete and worldly style of Byron should be pursued, Keats is much more picturesque and sensuous. Tennyson is dominated by picture again. But as our mental processes are not perfect and orderly, so, in the first place only a half glimpse of an idea should be recorded (in case there is inhibition). Of Wordsworth's 'Prelude' and Eliot's, 'The Waste Land' is studied separately, we get feelings with less distortions in case of 'Prelude.' The poet is close to the feeling. His art is close to the universality and the truth. The reverse is what has been mentioned at the onset

while defining intellect and feeling. The writer's use of symbols, words, images, allusions etc as well as a complex thought about nature make his poetry more intellectual. Under the process of the role of passion, instinct, experiences, inspiration, emotions, and that of thought, reality, intuition, intellectual exercise, reasons etc. Separately, much can be told about the style of a writer.

BIBLIOGRAPHY :—

1. The Poetics.....Aristotle.
2. An Apology for Poetry..... Sidney.
3. Literary Criticism.....A short History.....W. K. Wimsatt J. R. and Cleanth Brooks.
4. Tradition and the Individual Talent.....T. S. Eliot.
5. The Principles of Literary Criticism.....I. A. Richards.
6. A primer of Literary Criticism.....Hollingworth.
7. PRAGYAN—2027 NOI. YR. 1.



आदिकवि भानुभक्त र उनको काव्यकारिता

आत्माराम स्वतितवडा, उत्तरमध्यमा प्रथम खण्ड

संसारमा समय-समयमा विशिष्ट व्यक्ति र महापुरुषहरूको जन्म आफ्नो
वार्धको लागि नभएर समाजोन्नतिको लागि हुने गर्छ । इतिहासलाई बेलाएर
दाँ यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । जन्मनु मात्र मा छोको उद्देश्य होइन । जन्मेर केही
न सक्नु उसको प्रमुख उद्देश्य हो । अर्काको लागि जन्मने महापुरुषहरू लाखौंमा
न-दुईवटा मात्र पाइन्छन् भने नेपाली घर्तीमा अवतरित त्यस्ता व्यक्तिमध्ये काव्य
हितको माध्यमबाट नेपाली भाषालाई उच्चतर स्थानमा पु-याउने कानुक्त
न एक मानिन्छन् ।

अग्नेजीमा चौसर र इटलीका गेटेले आफ्नो देशको लोक भाषालाई
हितको माध्यमबाट स्तरीय बनाउन जसरी कोशिस गरेका थिए, त्यसैगरी भानु-
क्तले पनि नेपाली जनमानसको बहुप्रचलित लोक भाषालाई साहित्यिक रचनाका
धर्मले परिष्कृत र सुसंस्कृत बनाई सफलताको चुचुरोमा पु-याएर । आदिकवि
नुक्तलाई कतिपय विद्वानहरूले आदि कविको रूपमा नकारेको भएपनि र भानु
का प्रसरत कविहरू देखिएतापनि आफ्नो विशुद्ध नेपाली र उत्कृष्ट काव्य-
रिताद्वारा आदि कवित्व सहजै अपलापित हुने । हिन्दी उर्दु, फारसी र ब्रज
भाषाका शब्दहरूद्वारा बिटुलिएको नेपालीलाई सर्वप्रथम भानुभक्तले न नेपाली
रातसमा स्थापित गराएका थिए । अनुभूतिको गहिराई दार्शनिक चिन्तन र
माजिक परिवेशद्वारा आफ्नोपन छिएर अगाडिबने कवि भानुभक्त बाँसीबाट
भेप्रेरित भई रामभक्तिको गंगामा हुबुत्कीमार्दै साहित्यिक कितिबन्मा उदाउने
।

नेपाली साहित्यको अदिम पृष्ठभूमि वीरगाथा गायनमा उद्बुद् भएको
यो भने राष्ट्रिय एकीकरणका योद्धाहरूले त्यस युगका प्रमुख चरित्र थिए । त्यसै—
आवद्ध प्राथमिककारा त्यहा गएर भग्नु हुन पुग्छ, जब वि० स० १८७२ मा
ली सन्धि हुन्छ । वीरहरूबाट पनि राष्ट्रिय घर्तीको असुरक्षादेखि नेपाली कवि
नस ईश्वरीय तत्त्वको सरणमा अश्रित हुन पुग्छ र भक्ति धाराको उदयका साथै
म र वृष्णको भक्तिमा बाँडिएका कवि मण्डलीमा आदि कवि भानुभक्त रामभ-
को अनुसरण गर्दै रामायण जस्तो उत्कृष्ट कृति लेख्नु पुग्छ । रामको उदारता



र आदर्श चरित्रलाई रामायण रूपी भासामा अनुस्यूत गर्दै माध्यमिक कालीन
घारालाई उनले साहित्यको उच्चतम आश्रनमा विराजित गराएर अमृत्य योग
दिएका छन् । नेपाली साहित्यको बागद्वार र मुहानलाई रामभक्तिरूपी अमृत
गर्दै सिञ्चित गर एर भानुभक्तले नेपाली जनमानसमा घाँसिक उद्बोधन
भरेनन् । धुशिक्षा भक्तमाला र प्रश्नोत्तरी आदिद्वारा आचार र नीतिको
त्यतिकै सशक्त पाठ पढाए । आज उनको साहित्य हिमालको चोरी गोठ
तराईको हरियो मंदानसम्म तबिकै लोभ प्रिय रूपमा पनि पढिन्छ । नेपाली ज
को भावनात्मक उत्थानमा नै आपत्तो साहित्यको सफलता ठान्ने कवि भानु
जातीय कविको रूपमा पनि प्रसिद्ध भएका छन् ।

भानुभक्तीय साहित्यको सम्ग्रमा मृत्याङ्कन गर्दा उनी कति कवि र
मा मात्र सीमित देखिदैनन् अपितु तात्कालीन समाज र व्यवस्थाको कुरीति
विरोधमा व्यङ्ग्यात्मक रूपले हृदय अभिव्यक्त गर्ने कविको रूपमा पनि चिनिन्छन् ।

रोज दशन पाउँछु चरणको ताप छैन मनमा कछु

रात्रिभर् नाच् पनि हेछु खर्च नगरी ठूला चयनमा मछु !

लामखुट्टे उपिया उडुम् यि संगि छन् यिनकै सहभागी वसी

लामखुट्टेहरु गाउँछन् यि उपियाँ नान्छन् म हेछु वसी !!

त्यसैगरी सरकारी ढिलासुरुस्तीको विरोधमा उनले गरेको व्याङ्ग्य
कविस्मरणीय छ ।

कोता सवदीन भन्नु किनछ छिनी दिनु क्यान भन्छन यि भोली

भोली भोली हुंदैमा सब घर बित्तिगो बिसयोस् आज झोली

भानुभक्तका कवितामा काव्य सौन्दर्य पनि उत्कृष्ट रूपमा धनीभूत भए
छ । राष्ट्रको राजधानी कान्तिपुरलाई अलकापुरी संग तुलना गर्ने कविको का
प्रतिष्ठा र राष्ट्र प्रेम साथ-साथै देखा परेका छन् । उनको काव्य सौन्दर्यको प्रस्फु
वावाजु वर्णनमा निकै देखा पर्छ, त्यसैले नेपाली साहित्यका माध्यमिक काल
कवि भानुभक्त आचार्य जगमगाउँदै नक्षत्रका रूपमा समुज्ज्वलित भने अमृत्य र
का रूपमा पनि उनले नेपाली जनमानसमा स्थान जमाएका छन् ।



उदाऊ नयाँ वर्ष

उत्तुङ्ग हिमशैलको सुन्दरतामा मोतीको बीजन छर्दै
 भूतलमा स्वर्णिम दीप्तिको धारा वर्षाउँदै
 उदाऊ शीघ्र नयाँवर्ष तिम्रो भूतलमा
 हुनुछ तिम्रो उपस्थिति आफ्नै स्वागत-सन्ध्यामा
 वृक्षहरूले शिशिरबाट वसन्तका पाइला टेकिसकेछन्
 हरियो पछ्योरी ओढी तिम्रै स्वागत गरिरहेछन्
 लालीगुराँस, सुनगामा र सुनाखरीहरू मुस्काइ रहेछन्
 सर्व उत्सुकताले तिम्रो आगमन पखिरहेछन्
 पक्षिहरू वार्षिक प्रभात-गीत गाइरहेछन्
 श्यूर, डाँफे र मुनाल-नतंकीहरू नाचिरहेछन्
 पर्वतका वनवृञ्जमा नद-नदीहरू हाँसिरहेछन्
 समस्त जीवात्माहरू पर्खाइमा बाँचिरहेछन्
 रञ्जित वासन्ती-पवनहरू कुरिरहेछन्
 जगतले तिम्रै लागि नयाँ जीवन साँचिरहेछन्
 रुडेरी र भोकमरीले पखिरहेछन्
 "खन्याइ देऊ पानीको मुस्लो" भनिरहेछन्
 रुखो माटोको उर्वरतामा शक्ति वर्षाउँदै
 आश्वासनको सारंगी बजाउँदै
 तृप्तिको प्यास मेटाउँदै
 उदाऊ तिम्रो भूतलमा, स्वागत छ प्रत्येक पाइलालाई
 अन्धविश्वास र कुरीतिहरू ढुकिरहेछन्
 अशिक्षा र बेरोजगारीका समस्याहरू लुकिरहेछन्
 शिक्षाको दिव्य ज्योतिले विकासका गोरेटाहरू पैल्योउँदै
 नयाँवर्ष तिम्रो शीघ्र आऊ
 छाउनुपर्छ अब भूतलको उधारोलाई
 स्वागतछ तिम्रो नव-अभियानलाई

❁ जनकपुर ❁

-दुर्गा प्रसाद दहाल

सुदूर अतीतको छाया-भिन्न

खोज्छ जनकपुर आपनो अस्तित्व

खिबिँध्यो रे एउटा आदर्श

दिवन्तव्यापी सतीत्व सुगन्धमा

शासकीयता थियो ज्ञानालोकिता

थिएन क्रूरता

शास्त्रार्थको ज्योतिमा

मान्य हुन्थे वास्तविकता

एश्वर्य र बाहुबलको स्पर्धामा

गवित भएन जनकपुर

विवेकको साम्राज्यमा

निर्णित थिए मूल्यहरू ।

तर,

विगतका स्वप्निल संसारमा

वर्तमानका विसर्गित ढाकन खोज्दै

एउटा ठूट कल्पनामा

बाँच्न विवश छ जनकपुर

कुनै श्रद्धालु प्रश्न गर्छ

“तिमी छौ कहाँ”

सुनिन्छ मूक ध्वनि

उत्तर छैन जर्जरताभिन्न

अन्तर्भनका गूढ व्याख्या संगै

निलिन्छन् आँसु यहाँ ।

अस्तित्वको खोजीमा व्यस्त

उद्धारको आशामा चिर प्रतीक्षित

आस्मिताको बोध-संगै

जराजर्जरितवृद्ध जस्ते

वाञ्छन बाध्य छ जनकपुर

मानवीय प्रतिस्पर्धको

पर्दाभिन्नरहनुछ उसले

असत्यलाई छिपाउँदै, भाषिरहेछ जनकपुर

त्यसैले त रूग्णछ जनकपुर

आपनो सुदूर बिगत

“फर्काइदेउ मेरो मेरो सुनीलो इतिहास

के हक छ तिमीलाई

मेरो गौरव बेचन

आत्मरतिको उज्यालोमा

बस्न देऊ मलाई

एकान्त, नितान्त आफैमा

ज्युन बाध्य

कही छी वीर भने

सुनाइ देऊ जनकपुरको क्रन्दन

आपने मान्यताको खोजीमा

छटपटाइरहेको

एउटा दीर्घ-व्यथित

कारुण्य गाथा

सुन कोही उद्धारक छी भने

प्रारम्भ होस पुनःप्रतिष्ठापन यज्ञ ।

॥ ज्योतिःशास्त्र महत्त्वम् ॥

सुविदितमेवैतत् तत्रभवतां सकलनिगमागमविमलचेतसां विपश्चितां
यदिह जगति जनिमतां सर्वतः श्रेयोमार्गप्रदर्शको वेद एव । नात्र कश्चिदपि
विषयो ऽ नुपलभ्यो यथातथ्येनान्वेषमाणानां सताम् । इयमेव शासनपद्धति
जंगन्नियन्तुः सवितुरीश्वरस्यैतदर्थमेव प्रथमं मीनावतारो ऽ प्याङ्गीकृतो
भगवतेति, तज्ज्ञानप्रवर्त्तकानि तत्षडङ्गभूतानि शिक्षा-कल्प शब्द ज्योतिष
निरुक्त च्छन्दः शास्त्राणि प्रचक्ष्यन्ते । तथाच भास्कराचार्यः-शब्दशास्त्रं मुखं
ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करो ॥

या तु शिक्षा ऽ स्य वेदस्य सनासिका पादपद्मद्वय छन्द आद्यैर्बुधैः ॥

तेषु षडङ्गेषु तावज्ज्योतिः शास्त्रं दशदेशकान्व्यञ्जकत्वेन यज्ञ-तपोविषां
दान व्रतोपवासादीनामादिबीजमिति सकल शास्त्रापेक्षया ऽ स्याध्ययना-गतिः
ध्यापनातीवावश्यकम् ।

यदुक्तं गर्गेणः ज्योतिश्चक्रेतुलोषस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ॥

ज्योतिर्ज्ञानं च यो वेद स याति परमां गतिम् ॥१॥

वसिष्ठेन एतद्बुधद्वा सम्यगाप्नोति नूनं धर्मं चार्थं मोक्षमर्थं यशश्च ॥२॥

दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्यायेति दृष्टार्थताप्यस्य शास्त्रस्य फलप
वादरूप तु फलं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु तुल्यम् । उक्तं च

अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्र न किञ्चिदेषां भुवि दृष्टमस्ति ॥

चिकित्सित 'ज्योतिषमंत्रवादाः पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति ॥

यतो हि सर्वेषामेव वेदवेदाङ्गोपनिषद्दर्शनपुराणेतिहासादीनामयमे
वैकः सिद्धान्तो यत् "सर्वैरेव नरजातैर्यज्ञतपोदानव्रतादिनियमैरीश्वर उपा
सनीय इति" परञ्चकाले कृतमेव यत्किञ्चिदपि कर्म साफल्यमकाले कृत
मपि कर्म वैफल्यमवाप्नोतीति तावत् कालात्मकस्यास्य शास्त्रस्य प्रतिष
प्रयोजनं भवत्येव । एष किल सामान्यो नियमो यद्यः को ऽ पि स्वविषयस्य
बाहृत्येन जोषण कुस्ते, परञ्च निष्ठाक्षपातधियाऽपीदमेव सिद्धं यन्नैतद्वि
लोकानां लौकिक वैदिक च किमपि धर्मं साफल्यमुपयातीत्युक्तं पि नारदेन
वेदस्य निमलं चक्षुर्ज्योतिः शास्त्रमकल्पम् ॥ विनैतदखिलं कर्म श्रूयते

न सिद्ध्यति ॥ इति अथ “न जातु ज्योतिर्ज्योतिरन्तरा द्रष्टुं ज्ञातुं च
 नयत” इति (तेजोमयो भगवानव्ययो मुक्तिमार्गो रविरीश्वरः (सूयं आत्मा
 गतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेः, ‘वर्त्मापुनर्जन्मनाम्’) तदंशका ज्योतिष्मन्तो ग्रहा
 देवाश्च (‘ग्रहास्ते देवतांशकाः इति भट्टोक्ते) चक्षुरूपज्योतिष्शास्त्रं विना
 केनापि शास्त्रेण ज्ञातुं शक्यत इति कथने न भवति काचिदपि बाध्यतेति।)
 ‘देवाधीनं जगत् सर्वम्’ इति तथा ग्रहास्ते देवतांशकाः इत्युक्तवचना-
 सकलं जगद्ग्रहाधीनमेव । वस्तुतो रविकिरणस्यो गदशादेव सफल
 षज्जात (चरमचरञ्च) जीवनं स्थैर्यं च वहतीति प्रत्यहं त्रिकाल
 श्येम शरदः शतम्, जीवेम शरदः शतम्, शृणुयाम शरदः शतम्, अदीनाः
 याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतादित्यादि ऋग्भी रविरूपास्यते लोकः ।
 तपोनेषां गगन-गगनेचर-भू-भूधर-त्रिदश-दानव-मानवानां स्थिति-मिति-
 ना-गतिज्ञानं ज्योतिष्शास्त्रमन्तरा न केवलं दुर्घटमुता सम्भवमपीति । यथा नेत्रं
 विना जगतः श्रेयोमार्गो कथमपि न सम्भवतीति । इदं शास्त्रं हि कल्प-रु-
 रिव यावत् सेवितम् तावत्फलत्येवेत्यस्मिञ्छात्रे महीयाको ऽयं गुणः ।
 नान्यस्मिञ्छात्रे ऽल्पयोग्यताकः किमप्यात्मप्रयोजनं कर्तुं पारयेत् । पर-
 तिदुमानुकल्पे ऽस्मिञ्छात्रे शास्त्रानुकल्पं संहिता-तन्त्र-होरेति स्कन्धत्रयं
 कल्पत्रानुकल्पं विविधविषयजालसङ्कुलमाभासचे ।
 ज्योतिः शास्त्रमनेकभेदविततं ऽस्कन्धत्रयाधिष्ठितं
 तत्कात्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सकीर्त्यते संहिता ॥
 स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ
 होराऽन्योऽङ्गं विनिश्चयश्च कथितः स्कन्धरतृतीयोऽपरः ॥
 अथ च “ज्योतिः शास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते” इति भास्कराचा-
 यवचनात् “यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः प्राप्तिम् व्यञ्जयन्
 शास्त्रमेतत् तमसि द्रव्याणि दोष इव” इति वराहमिहिलेखनान्चैतच्छास्त्रस्य
 फलादेशकरणमेव मुख्यं प्रयोजनम् । परञ्च फलादेशस्य लग्न-ग्रहाश्रितत्वा-
 ललग्न-ग्रहादिसायनावंसादौ सिद्धान्तादिगणितज्ञानमाश्रयकं, तदन्तरा तज्ज्ञा-
 नस्यासम्भवत्वान्महर्षिभिः सिद्धान्त-करण-गणित-प्रपञ्चः पल्लवितः । किन्तु
 आधुनिकाः सिद्धान्त-करण-गणितज्ञा अध्यापकाः शिष्याश्च तत्सूक्ष्मस्थूल

विवादमन्तरा न जातु तदुपयोगमार्गे संकुचितामपि दृष्टिमभिप्रयच्छन्ति । न केचनापि प्रायः स्वाधीतसूक्ष्मसिद्धान्तगणितेन पञ्चाङ्गे जातके च वास्तवग्रहानयनं कृत्वा वेधादिना दृक्प्रतीतिं कुर्वन्ति । किं हि केवलं स्थूल-सूक्ष्मविचारव्याजेन वृथाविवादाद्वयसः कियद्वर्षयापनेन फलम् ? यदि परम-स्थूलविधिर्नैव पञ्चाङ्गीयग्रहादीनामानयनसारणीमेव शरणमुरीकुर्वन्तीति ? वस्तुतः परमसूक्ष्मसिद्धान्तगणितेनानीतैः दृग्गणितैक्यतामुपगतैर्ग्रहैरेव यतिकम-पि फलं तथ्यतामुपयाति ।

तथा च भास्करः- यात्राविदाहोत्वजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम् । स्यात्प्रोच्यते तेन नमश्चराणां स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्यकृत्वा । इति ।

अद्येयं भारतभूमिः समयप्रभावादसहस्रमिजन प्रकोपाच्च तादृक् पण्डितप्रकाण्डेनितरां शून्येत्यपि बलाद्वक्तुं नोत्सहे, यतो यथापूर्वमद्यापि केचन मनोषिणो विद्यन्ते एव । परञ्चतेषु बहव 'न देय यस्य कस्यचित्' इति मूलमन्त्रोपासकाः, नास्मदन्तरा केचिदिमां विद्यामभिजानत्विति परोत्कर्षमसहमाताः, स्वयंकायकरणबुशला अपि निरुद्धमा अतो ऽर्थहीनावि-विधयन्त्राद्युपकरणानामभावाज्जडमूकान्धवत्सीदन्तीति कथमस्माकं, देशस्य विद्यायाश्चोन्नतिः सम्भाव्यते ? । अस्माकं त्वयमेव सिद्धान्तो यदुत्तमपथा गच्छन्तो जना न जातु वैकल्यमुपयाति, तदन्यथा प्रतिपदमेव तस्यानर्थस-म्भावनेति जगतां शुभाशुभभागप्रदशंक ज्योतिः शास्त्रमेवास्मिन् सदोषे कथं न लोकानामकल्याणमत एवेदानीन्तना वयं विविधापदां पदवीं भजामः ।

अहो स्मारं स्मार पूर्वजानां विद्यां, यशः, समादरं, दृष्ट्वा चात्मनामाधुनिकीं स्थितिं ग्लानिमनुभवामः तथाऽस्मद्भ्य एव गृहीतविद्यया विदेशीयाः (यूरोपदेशवासिनो जर्मनी प्रभृतयः) कायेन मनसा वाचा विद्योन्नती दृढपरिकरा अस्माकमेवादशभूता विभासन्ते-तराम् । अस्माकं त्वयमेव विश्वासो यत्-अद्यापि चेदेतच्छास्त्रसम्बन्धिनः पारस्परिकं मात्सर्यं विहायान्योन्यमुत्साहितचेतसः "किञ्च साध्यं मनुष्याणाम्" इति धियैतच्छास्त्रे चिरापतितशैथिल्योद्धरणार्थं दृढपरिकरा भवेयस्तदाऽचिरादेव पुनरेतच्छास्त्रस्य परमामुन्नतिं दर्शयन्तो ह्यात्मगौरवं स्थापयिष्यन्ति । तदर्थमार्षग्रन्थानां सम्यग्ध्ययनाध्यापनतदनुमत ग्रहादिविद्यापकरणभूत-यन्त्रादीनां निर्माणं तदुपयोगश्च प्रतिविद्यालयं, प्रतिच्छात्रं, प्रत्यध्यापकञ्चा-वश्यकतया प्रतीयते । किमेतज्जगज्जनोपकृतिकार्यं शिक्षाधिकारिजनैरेष्याप-कैरध्येतृभिश्च संकुचिता ऽपि दृष्टिर्दास्यते त्यलम् ।

देवनन्दन मिश्र

ज्ञानकूप, जनकपुरधाम

नेपालको माटोमा

-वैकुण्ठनाथ स्वतिवडा

! यो माटोमा कवि जगतको कान्ति मधुरो

चम्के मोती गगन तलमै छैन अधुरो ।

जन्मेको माटो अमर छ सदा रोल सँगमा

सन्छन् ती मोती पवन छरने त्यो सरितमा

सुधारूपी माटो जव हृदयमा वास गराला

त्यसैमा पुर्खाको रगत भलहोशान भरला ।

खनौ माटो आफनै कनक स्रष्ट छन जो गरुका

नपरि पुर्खाको त्रिदिव तनको मान हुलुका ।

माँ माटोमा झटपट म माटे घसि घसि

है माटेमा किरण नभएमानै बसि बसी ।

माटो राम्रो युग युग बनोस् अस्थिरसले

होरा मोती मृदुल तनको मांसमलले ॥

म जन्मे माटोमा अब पनि यही जन्मनु परोस्

सदा मेरो इच्छा जनम कहिल्यै अन्त नपरोस् ।

बलोस् पानी सोरा सललल वगेको छ सकल

हृदै चम्केस माटो करम गतिले यो मलमल ॥

मेरो आशा नपर जनता दीर्घ जीउंन

न देशैका ती परसपरका खाल सिङन ।

आउन द्यौता गगन तलका दुन्दुमि वजुन्

यो माटोमा रिपुहरू कुनै बस्न नसकुन् ॥

लुकेका ती गाउँ तिर पनि छरी अन्न अवता

पखेरा पाखामा सवतिर घना ती तरुलता ।

बनोस् मेरो माटो हिमशिखरको हैम छविले

नमूना स्वर्गको उपवन सधैं कुञ्ज तरुले ॥

न हुन जानी सब संग सुधा कान्ति झरिला

भै माटोमा प्रतिदिन गरुन् काम गतिला ।

स इष्टार्थ भन्ने परसपरमा कर्म कुटिल

स कर्ममा शुभफल मिलोस् शान्ति मृदुल ॥

मनोवैज्ञानिक धरातलबाट वी.पी. को 'दोषी चश्मा' कथा निहाल्दा

नेपाली साहित्य जगतमा विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला अनौठो नाम हो। साहित्य सिर्जनामा प्रतिष्ठित र स्थापित व्यक्तित्व वी. पी. कोइराला 'अहिले संसारमा छैनन्' तर उनले नेपाली साहित्यमा जे-जति योगदान दिएर गए हाम्रो लागि लाख ठान्नु पर्दछ । निश्चय नै नेपाली कथामा आधुनिकता भित्र्यो श्रेय गुरुप्रसाद मैनालीलाई छ तर इतिहासको निर्माण कुनै एक व्यक्तिबाट कुनै एउटा समुदाय अर्थात्, सम्प्रदायको शक्तिबाट भएको हुन्छ । त्यसैले आधुनिक नेपाली कथाको सामाजिक यथार्थवादी पाटोबाट मैनाली हिड भने सामाजिक पृष्ठभूमिमा मनको अन्तर्यथार्थ खोज्ने काम सबप्रथम कोइरालाबाटै भएको पाइन्छ । गोरेटो आ-आफ्नै भए पनि मैनाली र कोइराला दुवै आधुनिक नेपाली कथाको पूर्वावस्थाकै कथाकार हुन् भन्नाका खातिर यति लामो भूमिका सिर्जना गरेको हो । सामाजिक पृष्ठभूमिमा मनोविश्लेषणात्मक कथाहरू लेखेर नेपाली कथाको आधुनिक काललाई सबल, सशक्त र हुराभरा बनाउने प्रखर व्यक्तित्व कोइरालाका अधिकांश कथाहरू मनोवैज्ञानिक धरातलमा नै सजिएका पाइन्छन् । 'दोषी चश्मा' कथा पनि उक्त धरातलबाट बाहिरिएको छैन । 'दोषी चश्मा' कथा पस्नु अघि यस कथामा निहित मनोविज्ञानका सम्बन्धमा संक्षिप्त चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

मनोविज्ञानका पिता फ्रायडले मानिसको मनलाई ३ अवस्थामा देखाएछन्- चेतन मन, अर्धचेतन मन र अचेतन मन । मनोविज्ञानमा आधारित साहित्यमा अचेतन मनले चेतन मनमा परेको प्रभावको विश्लेषण गरिएको हुन्छ । मातृहृदयमा कतिपय भावनाहरू उकुस-मुकुस भएर दमित अवस्थामा रहेका हुन्छन् । मनमित्र गुम्सिएर रहेका इच्छा अर्थात् भावनाहरू अचेतनबाट बाह्य रूपमा प्रकट हुन खोज्दछन् तर चेतन मनको खबरदारीमा बाहिर प्रस्तुत हुन सक्दैनन् । त्यसैले खबरदारी गरिनुमा सामाजिक प्रतिष्ठा, इज्जत, नैतिकता आदि कुराले नै कथाको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । अचेतनमा गुम्निएका भावनाहरू बाह्य रूपमा

प्रस्तुत गर्न नपाएपछि त्यस व्यक्तिमा विभिन्न खालको विकृति पैदा हुन सक्छ भन्ने कुरा फायडले ओल्याएका छन् । त्वस्ति चेतन र अचेतन मनको प्रतिस्पर्धाले व्यक्तिमा मानसिक द्वन्द्व उत्पन्न हुन्छ । मानसिक द्वन्द्व काय रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने त्यसको कारणमा समाज र संस्कृति रहन्छ । मनो-विज्ञानका यिनै खास-खास सिद्धान्तभित्र 'दोषी चश्मा' कथालाई पर्गल्न सकिन्छ ।

कथा अर्थात् अन्य कुनै पनि साहित्यिक विधाको विश्लेषणका लागि मूलतः त्यसको कथा वस्तु र चरित्रका सम्बन्धमा जानकारी हुनु आवश्यक देखिन्छ । त्यसै अनुरूप-उमेर ओरालो लाग्दै गएको केशवराजले चश्मा लगाउने गरेको छ । एक दिन चाकरीबाट फर्कदै गर्दा जसबिको मोटरको नम्बर ठम्याउन सक्तैन । मोटर आफूबाट पार भइसकेपछि पनि आफ्नो कतव्य ठानेर जसबिलाई 'स्वस्ति' गर्दैछ तर बिडम्बना उसको 'स्वस्ति'लाई जसबिको पिठ्युले देख्दैन । समयमै जसबिलाई 'स्वस्ति' गर्न चुकेकोमा ऊ आफ्नो चश्मालाई दोषी ठहर्-याउँछ । ऊ दिक्कार हुन्छ । परिणामस्वरूप विना कारण नै आफ्नो स्वास्नीसँग रिसाउने, भान्साबाट धर्वाँ निस्कँदा पनि विचलित हुने र स्ता त्रियाङ्गलाप उसमा देखिन्छ । स्वास्नीको सल्लाह मुताबिक जसबिसँग माफी माग्नु जान्छ तर शफी माग्ने प्रक्रिया तेश्रो प्रयासमा मात्र सफल हुन्छ, आश्चर्यको कुरो यो पो छ कि केशवराज जुन घटनाबाट जसबिसँग त्रसित छ, त्यो घटना जसबिलाई थाहा नै हुँदैन । यति नै हो-प्रस्तुत कथाको कथावस्तु । प्रष्ट छ, घटना झानो छ र कथानक सिनो छ तर कथा नै छैन भन्न चाहि सकिँदैन ।

यस कथाका पात्रहरू केशवराज, जसबि र केशवकी स्वास्नी हुन् । प्रस्तुत कथा मूलतः केशवराजकै सेरोफेरोमै घुमेकाले यस कथाको प्रमुख पात्र पनि केशवराज नै हो । केशवराजको कार्यव्यापार र व्यवहारमा स्वाभाविकता देखिन्छ । ऊ सजीव र सप्राण पात्र हो कथाकारले विभिन्न कोण-बाट केशवराजकै चरित्र खोतल-खातल पारेका छन् । यो चरित्र प्रधान कथा हो । साँच्चै भन्ने हो भने कथानक झिनो हुनु र चरित्रको प्रमुखता रहनु भने वैज्ञानिक कथाको विशेषता नै हो । 'दोषी चश्मा' कथा पनि

यस्तं पाराको कथा हो । यस कथामा कथाकार कोइराखाले मूलतः केशव-
राजको अन्तरमनको राम्ररी विश्लेषण गरेका छन् ।

मनोवैज्ञानिक कथामा अचेतन मनले चेतनमनलाई पार्ने प्रभावको
विश्लेषण गरिएको हुन्छ । राणाकलीन दासत्वले सताइएको केशवराजले
जसबिलाई 'स्वस्ति' गर्न चुक्ता उसको अचेतन मनमा उत्पन्न हीनताबोध
र त्यसबाट प्रभावित उसको चेतन मनको सफल विश्लेषण 'दोषी चश्मा'
कथामा पाइन्छ । उसको अचेतन मनले जसबिको चांकी अर्पण ठान्दछ ।
वनको बाधले होइन मनको बाधले केशवराजलाई खाएको छ । जसबिले
केशवराज बाटोमा हिडेको र आफूलाई 'स्वस्ति' नगरेको देखुन् या नदेखुन्
केशवराज त्यसै भुट्निन्छ, पिरौ लन्छ र उसलाई रातमा निन्द्रा न दिनमा
भोकको अनुभव हुन्छ । केशवराजले आफ्नो चश्मालाई 'दोषी' ठहराउनु,
विना कारण आफ्नो स्वास्नीसँग रिसाउनु, भान्सा घरको धुवाँबाट विचलित
हुनु, खान बस्यो खाना नरुच्नु, सुत्न गयो निन्द्रा नलाग्नु आदि चेतनमनका
क्रिया-प्रतिक्रिया हुन् । यसको मूल कारण अचेतनमा दमित रहेको इच्छा नै
हो । चेतनका यी यावत्, क्रियाकलाहरू अचेतनबाट प्रभावित भएर घटेका
छन् । अचेतनको यथार्थता चेतनमा प्रकट हुनुमा खास कारण तत्कालीन
परिवेश र तत्कालीन मानवीय प्रवृत्ति नै हो । यहाँ केशवराजको त्यस्तो
मानसिकता निर्माण हुनुमा संस्कृति र समाजले प्रभावित बनाएको हुंदा यस
कथामा प्रयुक्त मनोविज्ञानलाई संस्कृति सापेक्षवाद मनोविज्ञान पनि भन्न
सकिन्छ । मतलब, केशवराजको अचेतन मनको संस्कृति, समाज र परि-
वेशमाँग निरपेक्ष होइन सापेक्ष सम्बन्ध भएकाले 'दोषी चश्मा' भित्रको
मनोविज्ञान संस्कृति सापेक्षवादमा आधारित मनोविज्ञान हो ।

पात्रको मनोविश्लेषण भन्नासाथ अनोरचना र मनोग्रन्थिको प्रसङ्ग
पनि आउँछ । प्रस्तुत कथामा केशवराजमा सिर्जिएको अनोरचना र उसमा
उब्जिएको मनोग्रन्थिसालि कथाकारले केलाएका छन् । मान्छेका अचेतनमा
अप्रकट रूपमा रहेका वासनाहरू केतनामा बाहिर प्रकट हुँदा अर्कै रूपमा
देखापनु नै मनोरचना (Mental Mechanism) हो । जसबिलाई
'स्वास्ति' गर्न चुक्ता केशवराजको अचेतनमा दमित इच्छा धुवाँसँग चश्मा-

सेन र आफैसँगको रिस भएर देखापर्नु नै 'दोषी चश्मा' को केशवराजमा देखापर्ने अनोरचनोका उदाहरण हो ।

कथाकार कोइरालाले मनोग्रन्थिको यथास्थानमा प्रयोग गरेर केशवराजको मानसिक जीवनको तीव्रतालाई प्रकट गरेका छन् । केशवराज तत्कालीन परिवेशमा आफूलाई सानो अर्थात् तुच्छ सम्झेर बाँचेका विवश पात्र हो । उसमा सम्पन्नशाली व्यक्तिहरू सबैथोक हुन् र विपन्नशाली व्यक्ति केही होइनन् भन्ने हीनताग्रन्थिले चिनोटेको छ उसको कमजोरी मनोबल भएकै कारणले उसमा हीनताबोधले विकास गर्ने मौका पाएको हो । कहिल्यै पनि जसबिको चाकरीमा नचुकेको केशवराज एकदिन अचानक चक्ता उसमा हीनता बोध (Inyesiority Comdux) उत्पन्न हुन्छ । ऊ जसबिसँग माफी माग्नु जाँदा जसबिले वास्ता नगर्नु, उसले सुन्नेगरी सडससँग रिसाउनु जस्ता घटनाले उसको अचेतनमा ठूलो भूईँचालो जान्छ र उसमा सिर्जिएको हीनताबोध अझ विकसितै जान्छ । लामो समयसम्म अचेतनमा दमित इच्छाहरू बाह्य रूपमा प्रकट गर्न नपाएपछि हीनताबोधले चरम विकास गर्ने अवसर पाउँछ । हीनताबोध चरम अवस्थामा पुग्नुको परिणामस्वरूप पात्र बोलाहा जस्तो हुने र कोही-कोही र आत्महत्या गर्न पनि सक्छन् । प्रस्तुत कथामा केशवराज त्यस्तै स्थितिमा पुग्निएको पात्र हो । आफू आफैसँग रिसाउनु धुवाँको रिस स्वास्नीलाई पोख्नु, निन्द्रा र भोकको वास्ता नहुनु जस्ता घटनाहरू बोलाहापन कै पूर्व सङ्केत हो । केशवराजको मनस्थितिमा यस्तो खालको हलचल पैदा हुनु हीनताबोधकै कारण त हो नि ।

मानव हृदयको अचेतनमा उब्जिएको अपराध बोधले पनि मान्छेको चेतन मन विचलित हुन्छ । बेला-बखतमा होसियारी पु-याउन सकेन भने साना-तीना घटनाले पनि अन्तरहृदय थिलथिल्याउँछ, मस्तिस्क रन्थन्याइ-दिन्छ र उसलाई जीर्ण तुल्याउँछ । यो पनि उसको अनुभवमा नै भर पर्दछ । महसूस भन्नासाथ अन्तरमनसँग सम्बन्धित भन्ने बुझ्नुपर्दछ । मनोबल कमजोर भएको मानिसले तिलजस्तो सूक्ष्म कुरोलाई पनि पहाडझै महसूस गर्न सक्छ र मनोबल दह्रो भएको मानिसले पहाड जस्तो विसाल कुरोलाई पनि तिलझै ठान्न सक्दछ । केशवराजले बाटोमा हिँड्दै गर्दा जसबिको मोटर झट्टै ठम्याउन नसक्नु अतीठो कुरो होइन तर त्यति साना-थुप्र घटनाले पनि उसको मथिङ्गाल थिलथिल्याउनु चाहिँ महत्वपूर्ण कुरो

ठान्नु पर्दछ । त्यस्तो हुनुमा केशवराज चशमालाई दोषी उह-याउँछ कारण त्यतिमात्र हो त ? अवश्य होइन यो घटना त अन्तरहृदयसँग सम्बन्धित देखिन्छ । इवट्टि हेर्दा घटना सामान्य लागे पनि त्यसले केशवराज अचेतनमा पहाडको रूप लिएको छ । अचेतनमा उब्जिएको सानो तर्कन उसमा अपराध बोधको महसूस हुन्छ । केशवराजको अचेतनमा उब्जिएका अपराध बोधले उसको मनोबल अझ ह्रास हुँदै जान्छ, वरिणामस्वरूप उसलाई एकपछि अर्को समस्याले थिच्दै गान्छन् । र क्रमशः उसमा अनेक अस्तव्यस्ततोल थिच्दै गएका छन् । अचेतनमा गुम्निएको अपराधबोध भावनालाई जसबिको हजुरीमा नबिसाइकन उसलाई चयनको महसूस हुन सक्दैन ।

यसरी अधुनिक नेपाली कथाको मनोभैज्ञानिक पाटाका हस्ती मानि कथाकार बी. पी. कोइरालाले दोषी चशमा कथामा केशवराजको अन्तरहृदयलाई विभिन्न ढगले खोतल-खातल पारेका छन् । कोइरालाको आत्मरचनामा आफू फ्रायडवादबाट प्रभावित भएको स्वीकारोक्ति पाइएकाले उ फ्रायडवादी अर्थात् मनोविश्लेषणवादी कथाकार हुन भन्ने कुरामा दुई मत छैन । उनका अधिकांश कृतिहरू यसै तथ्यका साक्षी छन् । मानवहृदयलाई बोद्धिकताको छुराले चिरफार गरेर पाठकसमक्ष राखिदिन कोइराला सफल छन् र सफल देखिन्छन् । फ्रायडोय सिद्धान्तलाई अग्रहीकरण होइन नाटकिकरण गरेर साहित्य लेख्न खप्पीस छन् कथाकार बी. पी. कोइराला पात्र घटनाको पारस्परिक क्रियाबाट साहित्यिक मनोविज्ञानलाई सिद्ध गर्ने पद्धति उनमा पाइन्छ । 'दोषी चशमा' कथा पनि यस परिधिबाट बाहिरिएको छैन गद्य शैली, लघु आकार र सरल भाषामा सिजिएको प्रस्तुत कथामा समास र संस्कृतिलाई कारणका रूपमा उभ्याएर त्यसको प्रभावबाट पात्रमा उत्पन्न मानसिक क्रिया-प्रतिक्रियालाई प्रष्ट पारिएको छ । यसरी प्रमुख पात्र केशवराजको मनोलोकको गहिराईभित्र पसेर सूक्ष्म तन्तुलाई पक्रन सक्ने कथाकारका रूपमा देखिएका छन् 'दोषी चशमा' का बी. पी. कोइराला ।

कृष्ण पोखरेल

सहायक प्रध्यापक

रा० रा० व० क्याम्पस नेपाली विभा

गौतिका

मानवो जायताम्

सुधामा-नवो मानवो जायते तद्-

यदीज्येन नान्येन जातेन किम्,

सुराष्ट्रे न धुर्या गुणज्ञा भवन्ति,

तन्त्रेण केनाऽपि जातेन किम् ?

उद्यमो विघ्नबोधो ह्यमोघा क्षुधा

वर्धते प्रत्यहं नाऽपि प्रक्षीयते ।

तत्तदर्थं मुधा देववन्द्या बुधाः

गर्वितानां पुरो यान्ति नित्यं नतिम् ॥

वृद्धा न चेद्वन्दनीया भवेयु-

बलिन नैकेन जातेन किम् ।

सुराष्ट्रे न धुर्या गुणज्ञा भवन्ति०- ॥

नद्यो वनान्येव देशस्य वित्त-

मेवं ब्रुवन्तो विपत्तिं वहामः,

विचिन्मो वयं संकतं सत्त्वबुद्ध्या

तथा मानचित्रे तरूणां ततिम् ।

येन प्रजानां कृतं नो हितं स्याद्

वित्तं तेनाऽनुविद्धेन किम् ।

सुराष्ट्रे न धुर्या गुणज्ञा भवन्ति ०- ॥

भूधराणां धरित्रीयमाधारहीना

भवेन्नेव भूयो यतन्तां प्रबुद्धाः !

देशधर्मो स्वधर्मो समाज्यं तवाऽयम्

विनैवाऽपि कुर्याम देशोन्नतिम् ॥

कर्तव्यबुद्धिर्न जाता कथञ्चिद्-

नान्येन केनापि जातेन किम् ।

सुराष्ट्रे न धुर्या गुणज्ञा भवन्ति ०- ॥

- केशवशरण उपाध्याय

उप-प्राध्यापक

‘युवक’

मुटुमित्र अगाध माया बोकी

सबल कांधमा राष्ट्रको धुक धुकी उचाल्दै

युवक तिमी लम्किरहेछौ प्रगति पथमा

अजस साहसका घनी तिमीलाई,

कसले विचलित गर्न सक्छ महान लक्ष्यबाट

तिमीलाई कसले रोक्न सक्छ राष्ट्रको समुन्नतिबाट

शिव पार्वतीको क्रीडा स्थली

तिम्रो अक्षक परिश्रमा मुस्कुराई रहेछ

सगरमाथाको चरमचुली

तिम्रो अथक पौरखमा गौरवान्वित भइरहेछ ।

युवक ! तिमी अगाडि बढि रहेछौ

पृथ्वी र अमर सिंह जस्ता महान

विभूतिहरूले सुम्पेको अभिभारा बोक्नु छ तिमीले ।

तिमीलाई निद्रा कहाँ ? भोक कहाँ ?

तिमी बढ्नु र अगाडि चढ्नु छ

सन्नतिको शिखरमा

मानु र देवकोटा बोलाई रहेछन्

युवा जोस र जागरमा

काव्यमय घर्तीको लागि

अरनीको खोजिरहेछन्

नेपाखी कलाको परिचयको लागि

युवा तिमी राष्ट्रको लागि अझै व्यूजनु पर्छ

अनि यो घर्ती अझै उचाल्नु पर्छ।

त्यसैले तिमी उत्तिष्ठत, जाग्रत

प्राप्य-वरान निबोधत होउ तिमी ।

राजन बराल “वियोगी”

हजारौं जनक विद्यापिठ, ज्ञानकुप

उत्तरमध्यमा प्रथम वर्षमा अध्ययनरत

राजनीति आधुनिकीकरणको संघारमा नेपाल

एशिया महाद्वीपको हृदयस्थलमा हिमालयको काखमा अवस्थित देश नेपाल एक सार्वभौमसत्ता सम्पन्न विकासशील मुलुक हो । विगतका दिनहरूमा यस राष्ट्रले विभिन्न उकाली ओरालो भन्ज्याङ र देउराखी पार गर्दै विभिन्न राजनैतिक मोड र परिवर्तनका जडधारहरू तरेको छ । २००७ सालको जनक्रान्तिबाट यस राष्ट्रमा नयाँ मोड र प्रवाह आए । राज्य सञ्चालनको आधार लोक सम्मति (General Will) हो भन्ने प्रजातान्त्रिक मूल्य स्थापित भयो राजा र प्रजाको बीचमा उभिएको पखलि टुट्यो । कानूनी राज्यको अवधारणा विकसित हुन थाल्यो । प्रजातन्त्रको सुनीलो विहानीमा आम नागरिकका आकांक्षाका मुनाहरू जुमुराए । उन्मुक्त वातावरणमा जनचेतनाका द्वारहरू खुलन थाले । तर प्रजातान्त्रिक प्रणालीले संस्थागत स्वरूप लिन नभ्याउँदै अधिनायकवादी शक्ति पुनः हावी हुन गयो । राजनैतिक संक्रमणको अवस्थाबाट राज्य अतीतको जटिलतम अवस्थातर्फ फर्कियो । राजनीतिक आधुनिकीकरणको बाटो अवरुद्ध भयो ।

जर्मन एकीकरण प्रक्रिया संग संगै विश्वव्यापी रूपमा अधिनायकवादको पलायन पुनः प्रारम्भ भयो । प्रजातन्त्र विश्वव्यापी चाहना बन्न गयो । मुक्ति क्रान्ति उँछोप्ट भए । नेपालमा विक्रम सम्वत् २०४६ आयो । नियमित आकस्मिकताले जनआन्दोलन ल्यायो । आन्दोलनले राजनीतिक आधुनिकीकरण गर्ने मार्ग पेल्यायो, अवसर मिल्यो । ३० वर्षे राजनैतिक लक्ष र दिशा विहीन अवस्थाबाट राज्यले आधुनिकीकरणको मूल्य युक्त (Value ridden) अवधारणाको आधारमा पाइलो राख्यो । २०४७ मा सम्बिधामबाट उद्देश्य युक्त र तर्क सम्मत परिवर्तनको यात्रा प्रारम्भ ग-यो । सामाजिक-राजनीतिक (Socio-Political) संरचनात्मक तथा राजनीतिक-सांस्कृतिक (Political-cultural) परिवर्तनको प्रारम्भिक कार्यको थालनी भयो । राजनीतिक पक्षदेखि मानवीय दृष्टिकोण सम्ममा परिवर्तन सल्बलाउन थाले । राजनैतिक प्रणालीको संरचनात्मक

व्यवस्थामा माँग (Input) प्रस्तुत हुने अवसर, समूचित मुकावला, उचित माँग स्वीकार गर्दै पुरा गर्ने र अनुचित माँगलाई दृढतापूर्वक अस्वीकार गर्ने सन्नमता सकेत मिलन थाल्यो । मानव जीवनका सम्पूर्ण गतिविधिहरूसँग सम्बन्धित सबै प्रकारका शक्तिहरू राजनीतिक प्रणालीका वैध बाटोहरूबाट मुखरित हुन थाले । राजनीतिक शक्ति महत्वपूर्ण र अन्य शक्तिहरूको नियामक तथा सञ्चालक रहन थालेको महशुस हुन थाल्यो । पचायत कालिन लगभग पुलिस राज्यको अवस्थाबाट राजनीतिक आधुनिकीकरणको सन्दर्भमा सरकार र जनताको सोझो र हरेक स्तरमा सम्पर्क स्थापित हुन थाल्यो ।

लोक-कल्याण र जनसाधारणको उत्थानार्थ सरकारले कार्य गर्नु राजनीतिक आधुनिकीकरणको परिचायक हो । आधुनिक राजनीतिक समाजमा राजनैतिक प्रणाली (Political System) र पर्यावरण (Environment) का बीचमा पर्याप्त अन्तःक्रिया हुनु पर्दछ । राजनैतिक दल, दवाव समूह, नोकरशाही र विभिन्न तहका निर्वाचनहरूबाट प्रणाली र पर्यावरणका बीच सम्पर्क स्थापित हुन्छ र स्वच्छ, स्वस्थ र निष्पक्ष सञ्चारले सम्बन्धलाई निरन्तरता र जिवन्तता प्रदत्त गर्दछ । वाक् र प्रकाशन स्वतन्त्रता तथा बहुदलीयता, संगठनको स्वतन्त्रताले उपर्युक्त अवस्थालाई अस्तित्वमा ल्याएको छ ।

राजनीतिक आधुनिकीकरणको क्रममा नाटकीय ढंगबाट राज्य शक्ति र सत्ता स्थानान्तरण हुन्छ । परिवार, धार्मिक संस्था र राजामा सत्ता अन्तर्निहित रहनु परम्परागत राजनैतिक व्यवस्थाको द्योतक हो । यस्तो समाजमा नागरिकको आस्था, निष्ठा र श्रद्धा पनि उपर्युक्त परम्परागत शक्ति केन्द्र प्रति नै रहन्छ । २०४६ सालको जन-आन्दोलन पश्चात पनि पूर्णरूपेण व्यक्ति, परिवार तथा पार्टीका नेताको आफ्नो छुट्टै प्रभाव रहिरहनु र कर्त कर्त निर्वाचनमा समेत आस्थाको समूह भन्दा व्यक्ति प्रबल देखिनुले यस मानेमा संक्रमणपूर्वको प्रभावले काम गरेको देखिन्छ । नागरिकहरू व्यक्ति प्रति निष्ठावान् नरहेर राष्ट्रिय राजनीतिक सत्ता प्रति निष्ठावान् बन्नु आवश्यक छ र यसको लागि राजनीतिक सामाजीकीकरण हुनुपर्छ । पुरानो सामाजिक, आर्थिक र मनोवैज्ञानिक प्रतिवद्धता नष्ट हुनु र व्यक्ति सामाजी-

करण र व्यवहारका नयाँ प्रतिमान ग्रहण गर्ने उद्यमशील नहुनु राजनीतिक आधुनिकीकरणको दिशामा ग्रहण लाग्नु हो ।

राजनीतिक आधुनिकीकरणमा सत्ताको परम्परागत श्रोत कम्जोर पर्नु र त्यसको ठाउँमा राष्ट्रिय राजनीतिक सत्ता स्थापित हुनु सबै भन्दा अहं पक्ष हो । राजनीतिक आधुनिकीकरणका लागि परम्परागत राज्य सत्ताको स्थानमा सत्ताको नयाँ श्रोत स्थापित हुनु पर्छ । २००७ साल पश्चात र २०१५ सालको निर्वाचन पश्चात पनि प्रजातन्त्र र राजनीतिक आधुनिकीकरणको मार्ग प्रशस्त हुन नसक्नुमा परम्परागत श्रोत दरबार बलियो रहनु वा आम व्यक्ति दरबार प्रति निष्ठावान रहनु नै २०१७ को घटनाको नियामक हो । विकासशील राष्ट्रहरूमा सत्ताको परम्परागत श्रोतको शक्तियुक्तता नै प्रजातन्त्रको असफलताको प्रमुख कारण हो ।

वि सं २०४७ को नेपाल अधिराज्यको संविधान तर्जुमा पश्चात पहिलो पटक सार्वभौम सत्ता सम्पन्न नेपाली नागरिकहरूले संसदीय र स्थानीय निर्वाचनमा भाग लिए । अब सरकारका लागि राजनीतिक क्षेत्रबाट एक पाइलो अघि बढेर आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक कार्य सम्पादन गर्नु पर्ने भयो । लोक कल्याणकारी राज्यको बृहत्तर कार्य क्षेत्रको कारणले यो जटिल दायित्वको निर्वाह विशेष ज्ञान, कार्यदक्षता र राजनैतिक प्रतिवद्धता भएमा मात्र संभव हुन्छ । अन्य विकासशील राष्ट्रहरूमा जस्तै नेपालमा पनि यो पक्षमा इमानदार र विशेषज्ञ कर्मिको अभाव खटकिन्छ । यसकारणले आर्थिक दृष्टिले आधुनिकीकरण र राजनीतिक आधुनिकीकरणमा असन्तुलन देखिन्छ ।

संरचनात्मक, संस्थात्मक र प्रक्रियात्मक परिवर्तन मात्र राजनीतिक आधुनिकीकरणको अस्मिष्ट हुनु हुंदैन । संस्था र प्रक्रियामा जन सहभागिता नै राजनीतिक आधुनिकीकरणको ब्यारोमिटर हो । सर्वसाधारण नागरिकहरू संस्थागत व्यवस्था र प्रक्रियामा सहभागी हुने अवसर र साधन त उपलब्ध भएकाछन् तर हितकर साधन नभएमा राजनीति प्रति उदासीन हुने अवस्था आँउछ र जन-सहभागिता बढ्न सक्दैन । राजनैतिक प्रणालीमा उपलब्धिको समानुपातिक वितरण हुन आवश्यक छ र उत्तरदायित्वपूर्ण

राजनैतिक सहभागिताबाट मात्र यो वितरण कार्य व्यावहारिक हुन्छ ।

विकासशील राष्ट्रहरूमा जन सहभागिताको सम्बन्धमा परस्पर विरोधी दुई प्रवृत्तिहरू देखिन्छन्- राजनैतिक प्रणाली प्रति नितान्त उपेक्षा र उदासीन प्रवृत्ति र सर्व प्रकारका सीमाहरूको उल्लंघन गर्दै अराजकताको हृदयसम्म राजनैतिक व्यवस्थालाई षकेल्ने प्रवृत्ति । पहिलो प्रवृत्तिबाट निर्वाचन र मताधिकार जस्ता प्रजातान्त्रिक मूल्य निरर्थक हुन पुग्छन भने दोस्रो प्रवृत्तिबाट त राजनैतिक प्रणाली नै टुट्न सक्छ । तसर्थ राजनैतिक सहभागिता मात्र पर्याप्त हुदैन । सहभागिता उत्तरदायित्वपूर्ण हुनु अपरिहार्य छ । राजनैतिक सहभागितालाई संस्थागतरूप दिने कार्य विभिन्न हित समूह, ट्रेड यूनियन र राजनैतिक दलहरूको हो । नेपालमा २०४६ को परिवर्तन पश्चात वेला-वेलामा गलत ढंगले वर्तमान राजनैतिक प्रणाली माथि दवावको संकेत पाइन्छ । संक्रमणकालीन अवस्थामा कर्मचारी आन्दोलन र प्रतिपक्षीको सहयोगलाई अनुचित छविको दृष्टान्त मान्न सकिन्छ । विकासशील राष्ट्रहरूमा राजनैतिक स्थायित्वको अभाव र सरकारको फर-वदलको यो एउटा प्रमुख कारण हो ।

नेपालका वदलिदै राजनैतिक परिवेशमा धाम व्यक्तिहरूको अभिवृत्तिमा पनि परिवर्तन अपेक्षित छ । जवसम्म व्यक्तिको विचार दृष्टिकोण र कार्यशैलीमा परिवर्तन आउँदैन, राजनैतिक आधुनिकीकरणको संरचनात्मक र प्रक्रियात्मक प्रावधान फगत औपचारिक रहने छन् ।

रमेश राज आचार्य

सहायक प्राध्यापक

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, हजारी जनक विद्यापीठ
जनकपुरधाम

“ शैक्षिक भ्रमण २०५० ”

विद्यार्थी जीवनमा अध्ययन गर्नुका साथ साथै बौद्धिक ज्ञान हासिल गर्नु अत्यावश्यक रहेछ भन्ने कुरा यसै पालीको शैक्षिक भ्रमण जाने सुअवसर पाउदा थाहा भयो । प्रायः हामी दशै जनाको प्रथम पटक हो यो शैक्षिक भ्रमण । विद्यापीठ (क्याम्पसमा) प्रवेश गरे पश्चात् जब उत्तरमध्यमाद्वितीय खण्ड प्रमाण-पत्र तह दोस्रो वर्षमा पुगियो तब मात्र शैक्षिक भ्रमण जाने सुअवसर प्राप्त भयो । यो विद्यापीठ भर्खरै स्थापना भएको हुनाले विद्यार्थीको सख्या पनि कम थियो र भ्रमण जान त्यति कठिनाई नपर्नु स्वभाविकै हो । १० जना साथीहरु र एक जना प्राध्यापक श्री गोविन्दचौधरी समेत गरी जम्मा ११ जनाको यो भ्रमण सरल र रमाइलो रह्यो । २०५० वैशाख १० गते बिहिवार जनकपुरबाट थालनी भएको शैक्षिक भ्रमण (राजधानी) काठमाण्डौ पोखरा आवुखैरेनी मनकामना गोर्खा नारायणघाट बृटवल भैरहवा पाल्पा लुम्बिनी हेटौडा र अन्त्यमा विरगन्ज हुदै वैशाख २० गते रविवार पुनः जनकपुर आई टुङ्गियो ।

सर्वप्रथम काठमाण्डौ :- सबै भन्दा ठूलो मानिने काठमाण्डौ उपत्यका त्यस्मा पनि राजधानी नेपालको केन्द्रिय भाग हुनाले नै होला जनसंख्याको वढ्दो चाप महगीको वृद्धि होटेल रेष्टुरा र लजमा विदेशी पर्यटकहरुको भरिभराउ जस्ता कारणले गर्दा बाल्मीकि विद्यापीठमा वासको प्रबन्ध गर्नु नै हाम्रा लागि सरल हुन पुग्यो । चार दिन सम्म घुम्न सक्षम भइयो । ११ गते बिहानै उठेर आफ्नो नित्य कर्म समाप्त गरी राष्ट्रका आराध्यदेव पशुपतिको दर्शन गरी गुह्येश्वरी किराँतेश्वर र गौरीघाट जस्ता प्रसिद्ध तीर्थ स्थलहरुको दर्शन गर्दै आफ्नो मनोकांक्षा सिद्ध हुवस भनी वर माग्दै त्यहाँका प्राचीन काष्ठकला, मूर्ती कला ताम्रपत्र लेख आदि हेरेर पुनः आफ्नो वासस्थानमा आएर विश्राम गरियो । भ्रमणको तेस्रो दिन १२ गते आज सबै साथीको निर्णयानुसार विहान बृहानिलकण्ठ (नारायणथान) को

दर्शनार्थ रत्नपाकैवाट महाराजगन्ज बासवारी हुदै बुढानिलकण्ठ पुगियो त्यहाँ हेर्दा बास्तवमा कृत्रिम मूर्ति नभएर प्राकृतिक रहेछ भन्ने विश्वासका साथ दर्शन गरीयो, शेष नागमाथि शयन गरी चारवटै भूजाया शख-चक्र-गदा-पदम लिएर विराजमान भएको विशाल मूर्ति दर्शनाभिलाषीहरूको उत्तिकै भिड वेद ध्वनि गुञ्जिरहेको बटुकहरू गीता पाठ गरिरहेका आदि दृश्य हेर्दै त्यहाँ बाट हामी चिडियाखान तर्फ प्रस्थान गर्यौं । जावनाखेल स्थित चिडियाखानाहेर्दा धेरै रमाइलो लाग्यो किनकी त्यहाँ राष्ट्रिय देखि लिएर अन्तरराष्ट्रिय सम्मका विभिन्न किसिमका जोवजन्तु र पशु-पक्षिहरू राखिएका रहेछन जसमध्ये एउटा चिनीया रातो कालिजा देख्दा हामीलाई अनौठो लाग्यो । अनौठो मात्र हैन एकजना साथीलाई यति आकर्षित पारेछ उहाले सो कालिजाको फोटो खिचेर ऐले पनि सजाइ राख्नु भएकोछ । यस्तो हेरी रहू लाग्दा-लाग्दै पनि समयको अभावले हामी चिडियाखानाबाट वेलुकी पख त्रिभुवन अन्तरराष्ट्रिय विमान स्थल गएर त्यहाको दुश्य हेरेर पुनः व सस्थानमा फर्किन सफल भइयो ।

भ्रमणको चौथो दिन १३ गते विहानै स्वयम्भूको मन्दिर तर्फ लागियो ठाउँ उक्कालो चढनु पर्ने हुनाले थकाइलाई विसरे बल्ल-बल्ल माथि पुगियो । त्यहाँ शान्तिका प्रतीक भगवान बुद्धका विभिन्न किसिमका मूर्तिहरूको दर्शन गरेर तलछाउनी (म्युजियम) राष्ट्रिय संग्रहालयमा प्रवेश गर्‍यो । त्यहाँको हृदयाकर्षक पाक फूलवारी हेर्दै भित्र पसेर पुराना-पुराना सामानहरू हेरियो । त्यहाँ हेल माछाको दुईटा विशाल दाँत देख्दा हामीलाई आश्चर्य लाग्यो र विभिन्न देश विदेशका मानिसहरूको पुतली बनाई उही देशको भेषभूषामा सजाएर राखेको देख्दा ज्यादै रमाइलो लाग्यो यहाँ हेर्ने अनेकौ वस्तु थिए तर समय थिएन तसर्थ त्यहाँको रमाइलो सीनको फोटो खिचेर हामी वालाजु तर्फ लाग्यौ र त्यहाँको मनोरम बाल उद्यान, तलाउ वाइस धारा आदि हेरेर डेरा तर्फ लाग्यौ ।

भ्रमणको पाँचौ दिन १४ गते विहान न्यूरोड विशाल बजार बसन्तपुर, हनुमानढोका बाष्टमण्डप आदि विभिन्न ठाउँहरूमा घुम्दै भृकुटीमण्डप आदि

भिन्नको बजार डुलियो र अपरान्हतिर रेडियो नेपाल हेरी बेलुकी ५ बजे कुमारीहलमा "परिवार" फिल्म हेरियो (परिवारिक) फिल्म वास्तवमा पारिवारिक नै रहेछ सामाज भिन्नको विभिन्न परिवारमा आधारित यथार्थ चित्रण गरिएको रहेछ । भ्रमणको छैटौ दिन १५ गते आज बिहान दुईटा साझा बसद्वारा ५ र ६ जना गरी पोखरा तर्फ लागियो । मुग्लिङ्ग देखि नया बाटो पर्ने हुदा त्यतातिरको नयाँ ठाउँ नयाँ दृश्य हेर्न सबै उत्सुकता पूर्वक हेरिरहेका थियो । ओरालो उक्कालो तेर्सो हुदै बिकट उक्कालो धुमाउरो बाटो हुदै लग भग ३ बजे दुबै बस एकै चोटी पुगे । नयाँ ठाउँ हुनाले पहिले बासको प्रबन्ध लाली गुराँस रेष्टुराँमा लिाएर बसियो ।

भ्रमणको सातौ दिन १६ गते सर्वप्रथम विन्धवासिनी भगवतीको दर्शन गरेर महेन्द्र गुफा तर्फ लागियो । त्यस गुफा भित्र जाति गयो उति गुफा बढेको भान हुदोरहेछ तसर्थ त्यहाँ बाट फर्केर पोखराको तालहरु मध्ये अग्र पंतिमा आउने प्रसिद्ध फेवातालमा गएर दुइवटा नाउ लिई एक घण्टा सम्म जल क्रिडा गरियो तलाउको बीचमा मन्दिर रहेछ मन्दिरको वरिपरि हरियाली छाएको विशाल तलाउ स्वच्छ पानी पर्यटकहरुको उत्तिकैभन्ड शान्त वातावरण तलाउको छातीमा विभिन्नाकारका आकर्षक नावहरु एता र उता दौडि-रहेका यो मनोरम आनन्ददायक दृश्य हेर्दा हेदै समयले हामीलाई पछिआन छ तसर्थ हामी आफ्नो प्यारो लाली गुराँस लज्जामा व्यस्त हुन पुग्यौ ।

भ्रमणको आठौ दिन १७ गते आज पोखराका विभिन्न ठाउँहरु हेरी पोखरा बाट बिदा लिनु थियो तसर्थ भोजनादि कार्य गरी पोखराबाट ८४ कि. मी को दुरी पार गरेर करिव २ बजे आवुखैरेनीमा आइपुगियो अब हाम्रो अगाडि खडा भयो मनकामनाको उक्कालो तर देवीको शक्ति अपरम्पार त्यस्तो बिकट उक्कालो सजिलै पार गरियो फेरी रमाइलो बाटो ठाउँ-ठाउँमा पसल वरिपसलको चौतारी हाम्रा साथीहरु पनि रोमाण्टिक भएकाले गाना गाउने नाच्ने जस्ता कृया-कलाप गर्दै मन्दिरमा पुगियो र देवीको दर्शन गरी पुन ओरालो लागियो केहि बेरमै आवुखैरेनी आएर बास बसियो ।

नवौ दिन आज १८ गते आवु खैरेनीबाट गोर्खातर्फ लागियो । गोर्खामा

गौर्खाश्रवार, गोखाली भगवती, राजारामशाहको शालिक, सीता पाइले, गोरखनाथ आदि ठाउहरूको निरीक्षण गरी पुनः बस पार्क आइयो । आफ्नो विशेष कार्य भएकोले गुरु काठमाण्डु तर्फ लाग्नु भयो र हामी चाँही नारायण घाट वुटबल हुदै राती ६ वजे तिर पाल्पा पुगेर लजमा बसियो ।

दशौ दिन १९ गते सर्व प्रथम बिरेन्द्र पार्क घुमेर श्री लक्ष्मी नारायण मन्दिरको दर्शन गरेर त्यस मन्दिरको मुख्य विशेषता रहेको प्राचीन काष्ठ-कला काष्ठमूर्ति आकर्षक रूपमा कुदेर सजाएका रहेछन जसले गर्दा हामीलाई धेरै आकर्षित तुल्यायो । यसपछि नेपालमा भएका मध्ये सर्वभन्दा ठूलो खापा सहितको ढोका हेरेर फकिन लाग्दा मा. बि. स्तरमा अध्ययन गर्ने छात्राहरूको ग्रुप भेटि यो नयाँ ठाउँ अपरिचि मान्छे तसर्थ परिचय गर्दै सोझा हेर्नको लागि रमाइलो ठाउँ श्रीनगर जानुहोस भन्दा हालीलाई खुशि लाग्यो र विशेष तरिकाले बाटो सोधी जानकारी लिएर उनीहरू बाट बिदा भएर श्रीनगर तर्फ उक्कालिउँ श्रीनगर जो पर्यटन क्षेत्र घोषित गर्ने लायक रहेछ । प्रकृतिक सौन्दर्यले शोभायमान भएको सबैतिर हरियाली छाएको सल्ला-घारो हुदै त्यहाँको मौसम अनुसार ऐसेलु र काफल लटरम्म फली पाकेर पहेलपुर श्रीनगरलाई नै सजाएको रहेछ हामी पनि काफल र ऐसेलु सग मितेरो गास्दै माथि हरियो चउर खुला मैदानमा रहेको वगंचामा, सहीद स्मार्कमा र त्यहाँको अन्य रमणीय ठाउँमा फोटो खिचियो र पुन बस पार्कमा गरियो । पाल्पा वास्तवमा एक रमणीय ठाउँ मात्र नभइ त्यहाँका मानिसहरूको पनि आपना बि सिमको चाल-चलन रहेछ । उनीहरूको बोली चाली भेष-भूषा, रहन-सहन त्वाइ-स्वाइ आफ्नै पनको रहेछ । त्यहाँका व्यक्तिहरू पनि ज्यादै मिलनसार गाउले वातावरण स्वच्छ हावा पानी यस्तो रमणीय ठाउँ पाल्पालाई छ डन मननहुदा नहुदै पनि हामी चटक्क छोडेर वुटबल हुदै लुम्बिनीतर्फ लागियो । गौतमबुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी पनि उत्तिकै रमाइलो रहेछ । भगवान बुद्धकी आमा मया देवीले स्नान गर्ने तलाउ अनेकौ थरिका बौद्धस्तुपहरू फूलै-फूलले भरिएको पार्क बुद्ध सम्बन्धि नीतिका वाक्यहरू तामा पितल आदिका मूर्तिहरू हेरेर पुनः हामी भैरवा गएर लजमा बसियो ।

भ्रमणको एघारौ अन्तिम दिन २० गते आज भैरवावाट विरगञ्ज हुदै
 बेलुकी जनकपुर आइपुगियो । यसरी ११ दिन सम्म घुम्न सफल भएको यो
 भ्रमण हामीहरूकालागि ज्यादै महत्त्व पूर्ण र फलदायी समेत भएकोछ ।
 हामी जन्मस्थान छोटाङ रहेको र प्राय पूर्वाञ्चल-घुमेको हुनाले पश्चिमा-
 ञ्चलघुम्ने ठूलो जीज्ञासा रहेको हुदा नेपालका नदेखिएका विभिन्न स्थानहरू
 भ्रमण गर्ने सुअवसर वास्तवमा शिक्षातर्फ बाट नै सम्भव हुने रहेछ भन्ने
 पनि हामीले विश्वास लिएका छौ ।

अन्त्यमा जसरी यस पटक शैशिक भ्रमण गर्‍यो त्यसै गरी भविष्यका
 दिनहरूमा पनि यस्तै सु-अवसर प्राप्त होस भन्ने आशा राख्दै सापनो
 अनुभवका सँगालालाई छोटयाउदछौ ।

— धन्यावाद !

चन्द्र विनोद भट्टराई “मिलन”

समक प्रसाद घिमिरे “माधव”

ज्ञानकूप



श्रीमद्भागवतस्य “वैशिष्ट्यम्”

लौकिकालौकिक क्रियाकलाप-समग्र-सम्पर्क-सन्दर्भ-सौन्दर्यसंवलिते, विश्ववन्द्यवेद-वेदाङ्ग-वैदग्ध्यवैभव-वितान-सन्तान-संव्यापृते, विभूति-भूति-सम्भूतामल-धवल बृहदट्टालिका-कमनीयकौमुदी-निकरकर-करम्बिते, विषयानेक-सन्ताप सन्तति-सन्तप्त-दावानल-जालमालाददहमान मेदिनीतले निखिलावनीतले, चञ्चल-रगततरंग-भङ्ग-ग्राह-ग्रहावगाधे, दुरवगाहे संसार-पाराधारप्रवाहे, परःकोटिव-धेऽवाधे अगाधे जगज्जलनिधौ, तद्सञ्जात-व्यामोहसम्मोहसम्मूर्च्छितजनानां निमज्जतां जीवानां कम्पमाने चपलनरगमकरप्राहोभिर्जवेनाधोधः नीयमानानां महता महता प्रयासेन भगवता कल्पवर्णालयेन विषीदतां नितरामदय सद्य सकलोद्धाराय सकलोद्धारधीरेयेण श्रीमता अनपायोपायतया निःशलाशस्त्रपारावार-प्रवाह-पारगतेन भगवतां भागवतं श्रीमतां सकलमगलललामभूततया च प्रणिनिन्ये निरपेक्ष विदुषां-केषां प्रथितमेवेति द्वे पायनेन त्रिकालध्रौव्यमेवेति नाव्यवत्म् । नात्र केषां विप्रतिपत्तिः विच्छिन्नेवेति । अत एव सांख्यतत्त्वकौमुद्यां निवारिततः स्वावाचस्पतिमिश्रा इत्थं प्रत्यपीपदन् यत् —

प्रतिपित्सितमर्थं प्रतियादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति । अप्रतिपित्सितमर्थं प्रतियादयन् नायंलौकिको नापिपरीक्षकः प्रेक्षावद्भिर्भरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत । सएव द्वादशभिरङ्गैः ज्ञानविज्ञानराशिपरैः वेदैः प्रत्यपादि । तथाचप्रारिण्वित-परमपुरुषार्थप्रत्यासत्तिमौलत्वेन तज्जनकत्वेन च सएवार्थः ज्ञातःसन् परमपुरुषार्थाय कल्पते । तथाच न्यायभाष्यम्—

अनतीताः लौकिकाः साम्यम् तत्र “नैसर्गिकं वैनयिकम् । अर्थात् बुद्धयतिशयमप्राप्ताः । तद्विपरिताः परीक्षका, तर्केण प्रमाणैः अर्थं परीक्षितुमर्हन्ति । शास्त्रीयमंस्कारविधुरोनरो लौकिकोस्ति । शास्त्रीयसंस्कारवान्तरः” परीक्षकः । खलुनावदियभवधारणा धोघनेशानां धियदिति प्रमाणपदवीमधिगच्छति । अत एव परमकरालकलिकालव्यालगालव्याकुलितानां चेतांसि चेखिद्यन्त इति नःपरीक्षं प्रेक्षावतां केषाञ्च ।

यद्यपि केचन हतधियस्तु कुञ्चितस्यामलचिकुरकुलमालया मुखे

मण्डलं मण्डलीकृत्य भजन्ते प्रमोदवल्लरीम् । तदेव लक्ष्यमालक्ष्य स्वीकुर्वन्ते
जीवन-सारसरसरसीरुहसौदामनीम् । तदपरे लक्ष्मीलास्य लीलालता प्रसून
मधुमत्ताः श्रयन्ते वैभवविभाविभासितां दिग्वधूमिव सुखसतानलहरीम् ।

तदितरे मदिरापाननीरसरसमाधुरीप्रगल्भपानारुणचक्षुषः लघु-
नमलाण्डुपूतिगन्धपिच्छलसामिषाशनचतुरचेताः, लौकिकालौकिकमर्यादा-
घबलवल्लरीं मन्दाकिनीमिव च्छन्दते । तदन्येतु कषायरागरजितपरि-
धानचतुराः स्वचातुर्येण तपोधनानि साधनानि धनान्याकलयितुं सदाविर-
लं रुद्राक्षमालया सनाथीकृत्य मुखमण्डलं भस्मोद्भूषितभव्यमालाः नितराम-
र्थगमनावगमनमेवालक्ष्यनेत्रपथे पथिकायन्ते ।

अस्मादेव विश्वविभिन्नवृत्तिविषमाचारप्रचारग्रहगृहीतायामस्यां
परिस्थित्यां श्रीमता भगवता द्वैपायनेन परोपकारपरायणपारायणतत्परेण
परदुःखानुभवक्लेशजालव्याकुलतया विभिन्नग्राहग्रहपारबश्यप्रवाहनिम-
ज्जनोन्मुखानां संसारसागरतः समुद्धाराय निगमागमविविधविधानव्याघ्रा-
घ्रातानि चतुर्दश विद्यास्थानानि नितरामालोड्य सारमाकृष्याध्ययन-भाव-
नाभ्यां वस्तुतत्त्व निर्णय निखिलतन्नाणाञ्च भगवतां श्रीमदंश्वर्यमवलित
भागवतं व्यरधि । अतएव ततः संतरणाय नान्यदीया नोः काचनपद्धतिः
सुदृढा सरलाजटिला प्राञ्जला मनोरमा वेति लोचनगोचरायते श्रीमद्भाग-
वच्छास्त्रमन्तरा । नान्यदीयः कोपिप्रगल्भधीरोधीवरस्तादृक्षां संसार-
सागरप्रवलप्रवाहवल्लरीं तर्तुं पारयितुं वा जगन्निवासं वासुदेवभाभीर
वामनयनाहृतमानसं नवीनजलदपटलपाटलं विना न प्रमवेत् इति ममेयं
मतिः । श्रीकृष्णाख्यस्य परस्य महसः भगवतः भागवतस्य महत्त्व सर्वातिशा-
यि वरीवृतीति सार्वजनीनोऽयं पन्थाः । तेन सहस्रमुखशेषोप्यशेष शेष सुतरा-
मशेषतया तद्रहस्यं व्याख्यातुं मलमेवेति मन्ये, काचर्चा मादृशानां जनानाम् ।

तथा च-

अथावाच्यः सर्वः स्वमति परिणामावधिगृणन्" इति पुष्यितां वाच-
माकलय्य कदाचित् कर्हिचिद्वा भगवते श्रीचमालिने भास्वते प्रदीपप्रदर्शन-
मिव विडम्बनामात्रं हृदयगमय्य श्रद्धाभक्तिमकरन्दरसोपेतोद्वेजितः सन्
समत्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः" इति पद्यप्रममाञ्जलि संस्मृत्य किम-

पि वक्तुं कामये ।

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्म सम्मितम्” प्रभृति वचन कदम्बमवल-
म्ब्य ब्रह्मपदजन्यप्रतीतिविषयताश्रयत्वस्य वेदेष्विद्यमानतया ब्रह्मणि विद्य-
मानतया च तस्यैव ब्रह्मपदार्थस्वरूपात् । ब्रह्मत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपक-
बोधनिरूपितजनकत्व पदे ब्रह्मणि स्पष्टमेव नतु वेदे । वेदे तु वेदत्वावच्छिन्न
विषयतानिरूपकबोधनिरूपितजनकताश्रयत्वं सुस्थिरमेव । अतएवात्र
ब्रह्मपदवृत्तिप्रयोज्यप्रतीतिविषयत्वस्यैव ब्रह्मपदार्थत्वात् ।

नच ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः” नतु कर्तारः” प्रभृति वैदिकमन्त्रपरि-
चिन्तनेन शब्दस्य नित्यत्वेन वेदस्य शब्दमयत्वेन च ब्रह्मणोऽपि शब्दमयत्वेन
नित्यत्वात् । उभयोः समत्वेन वेदस्य ब्रह्मपदार्थत्वे नैव कश्चन विरोधलेशः
इति युक्तियुक्तं प्रतिमाति । अतएवाऽकर्तृकत्वं तथाऽपीरूपेयत्वं च संगच्छ-
ते । यथा नित्यसिद्धो वेदः ईश्वरादमित्योस्ति । यतो तद्रूपात् । तथाच मनु-

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवाऽपी पृथक् सस्थाञ्च निमंमो ॥

एव तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवेये” इत्यादि भगवत भागवतवचनसु-
बाह्लादसंस्मरणात् वेवेत्ति यत् न पारमार्थिकदृष्ट्या तदुभयोर्वैषम्यं लोचन-
गोचरतां प्रयाति । एवञ्च भागवते—

शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था,

यन्नाममिध्यायति घोरपार्थः ।

परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्—

मायासये वासनया शयानः ॥ इत्यादि ।

अमुना वाक्यकदम्बप्रबन्धेन साक्षात्परंपरयावा वेदस्य ब्रह्मपदार्थतयासह
वैलक्षण्यसम्बन्धेन नैव विरोधलवलेषः । निगमकल्पतारोर्गलित फलमित्या-
दि पारमहसीय-समृद्धवाक्यं सदैव संस्मरतं व्यम् । एतावता वाक्येन भगवतां
भागवतस्य निगमागमकल्पतद्व्यवहारायाफलत्वेनोद्गमात् । अनया
वाक्यपक्त्या श्रुतिसारत्वेन तस्य प्रतिपादनात् । कल्पतरोः निगमात्मकस्य
विलक्षणमुपादृतादयत्वं तथा श्रुतिसारतत्वं भगवाञ्छ्रीकृष्ण एवेतिनि-
श्चय प्रतीतः । तदभेदेन वा वतमपि व्यपदिश्यते । शब्दार्थयोरभेदेनैव प्रति-

यादज्ञात् । फले माधुर्यम् । तदेवाऽऽस्वादयते । नहि पादपस्य माधुर्यं केनानु-
भूतम् । फले माधुर्येण तस्यैव प्राशस्त्यं लोके वेदसम्मतम् । नैवकोऽपि
पादपः प्राशस्त्यं भजते कदापि । किन्तु तदाश्रयतया पादपप्राशस्त्यस्योचि-
त्यं सर्वसम्मतमेवेति । तथा च्छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्रम्” वा वचनात् ।

अस्मादेव वचनात् निगमागमापेक्षया विलक्षणफलविशिष्टस्यातिशा-
यिनः भगवतः भगवतस्य सीमाग्यस्वभावत्वं, माधुर्यदुरीणत्वं पञ्चमवेद-
स्वरूपत्वं सर्वसम्मतत्वञ्च सत्यं प्रतिभाति ।

काल-व्याल-मुखप्रासत्रासनिर्णाशिहेतवे ।

श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ।

इत्यादि वचन प्रामाण्याद् । लोकोत्तराह्लादजनकतावच्छेदकत्व
प्रयोजकत्वमूलककाव्यस्योत्तमस्यापि दशनाच्चेत्यवधातव्यम् ।

अथच करालकलिकालव्यालगालपतितानामिदानीन्तनकालिकानां
त्रासनिर्णाशिप्रयोजनाय कल्याणकोटिकमनीयकलेवरेण द्वैपायनारुमजेन
ज्ञानशिरोमणिना मणिना श्रीमद्भागवतमभाषि ।

यद्यपि शास्त्रसलिल-प्रक्षालितेन चेतसा ज्ञानकर्मभक्तिप्रतिपादक
शास्त्राणां तद्व्याख्यानप्रगल्भपुण्डरीकपटलपरिलसितानां विरहकातर-
तामाकुलतया दरीदृश्य तस्यैव तत्परकत्वमेवाऽज्ञायि । तथापि विद्वन्मण्डल-
मनांसि तन्नादरतां भजन्ते ।

अत्रेदं जिज्ञास्यते किल ज्ञानकर्मभक्तिपदार्थाः सोपाबपरम्परैव
भागवते समुपवर्णिताः । अथवा ज्ञानमेकं सन्निरूपितम् । किं वा सन्निरूपिता
भक्तिः । एतेषु साक्षात्सम्बन्धः परम्परया वा अन्योन्याश्रयो वा । अत्रेदं तत्त्वं
विज्ञायते यत्— केवलं ज्ञानतत्त्वप्रतिपादनकलाकौशलाभिभूतः ज्ञानतत्त्वस्य
व्याख्यानपरकत्वे नैवज्ञानपदार्थं व्याख्यातुं कामयते । मोक्षपदार्थव्याख्या-
नसापेक्षतया भागवतस्य तथा प्रतिपादनात् । किमथवा भक्तिपदार्थव्या-
ख्यानसौलभ्येन भक्तिपदार्थव्याख्यान-मन्दाकिन्याः प्रवाहस्य नैसर्गिकतया
लोचनगोचरतया च तस्यैव प्राधान्यात् । किन्तु भक्तिज्ञानयोः नैरन्तर्यतया एव
भौत्सर्गिकतया च सम्बन्धविरहावस्थायां नानयोः संसर्गग्रहः । संसर्गग्रह-
मन्तरा नानयोः सापेक्ष्यम् । तद्विरहेतु नैरपेक्ष्येण प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्य-

कस्य व्यापारमुख्यविशेष्यकस्य वा कस्यामप्यवस्थायां शाब्दबोधविरहा-
पत्तः केन वार्येत ।

अस्मादेव कारणात् गंगाधरमुनयोः सरस्वतीषु सम्बन्धस्योत्सर्गिकतया
भक्ति-ज्ञाचयोः कर्मपदार्थराहित्येनाभिनवप्रयागस्य वैकल्येन वैफल्येन च
भागवतस्य वैलक्षण्यं वैचक्षण्यञ्च नैव लोचनपथे पथिकायते ।

गजेन्द्रभोक्ष-व्याख्याननिष्पन्नावसरे भक्तिसुषाह्लादहृदप्रसन्नमान-
प्रवाहरसोद्रेकात् तस्यैव वैशिष्ट्यं नितरामवेक्षन्ते भुवि भावुकाः भागवत-
स्य भगवताम् । कापिलदेवहूति-प्राच्यवाद-संवाद-निचयस्वरूपनिरूपण
पौर्वापर्यसम्बन्धनिदानमेव व्यनक्ति वैशिष्ट्यज्ञानस्येति नापरोक्ष प्रेक्षाव-
ताम् ।

विषयाणां बहुत्वेन समयस्याल्पीयत्वेन विरामारामतां चोररीकृत्या-
न्नेव विरामः । अलं पल्लवितेन ।

गोविन्द चौधरी

उह प्राध्यापकः



सिंहावलोकनात्मक अध्ययनमा सुम्निमा

- स्थिर प्रसाद पराजुली

सह प्राध्यापक

रा. रा. व. क्याम्पस

१. भूमिका :-

विश्वका कुनै पनि साहित्यले प्रकृति, समाज, संस्कृति सभ्यता, परम्परा, दैवान्तिक विचारधारा, सामाजिक वातावरण, वैयक्तिक वा सामाजिक जन-जीवन सम्बन्धी परिधिभिन्नका विषय-वस्तुलाई काल्पनिक सत्यताको माध्यमद्वारा वास्तविक सत्यतामा परिणत गर्दै- हितेन + सह + सहित + तस्यभावः साहित्यम् भन्ने विषय वस्तुगत यथार्थलाई प्रष्ट विम्वात्मक रूप दिन सफलता प्राप्त गरेको हुन्छ । तदनुरूप काल्पनिक एवं भावात्मक विचार धारामा बहदै उपन्यासले जुन ओपन्यासिक लहरका तरंग लाई प्रतितरंगमा बिस्तृतीकरण गरेर देखाएको हुन्छ : त्यसै गरी नेपाली जन-जीवनका अन्तर्निहित संस्कारगत आर्यसंस्कृतिक र अनार्यसंस्कृति एव जातीय परापूर्व गत भिन्नता आदिमा देखापर्ने आरोहाबरोह (उत्थान पतन) सम्बन्धी पूर्व जीवनका जिज्ञासा तथा आन्तरिक आकांक्षाहरूः जन्मजान्तरमा पनि रक्त परम्परागत तरिकाले प्रमाणित भएर आएको कुरा दर्शाउँदै कालान्तरमा समाजवादी वातावरण बन्दै जाँदा सिर्जना हुने परिणाम दर्शाइएको सुम्निमा उपन्यासको बाह्य र आन्तरिक पक्षहरूको समालोचना-त्मक अध्ययनगरी आफ्ना अनुभवहरू प्रासंगिक सन्दर्भमा अभिव्यक्त गर्दै लग्नु यस प्रसंगको मूल लक्ष्य हो ।

१-१ उपन्यासकारका ओपन्यासिक कलाको छोटो चर्चा :-

यस क्रममा उपन्यासकारका केही मूल-भूत साहित्यिक प्रवृत्तिको छोटो उल्लेख पारी उपन्यासगत प्रासंगलाई विश्लेषण गर्ने तर्क दुष्टिदिनु उचित नै हुनेछ । दबै हातले समान अभ्यासका रूपमा बाण चलाउने अजुन जास्तै जन सन्चालनात्मक दृढ नेतृत्व उपन्यासकारका दाहिने हातको खलोना हो भने जन हृदयको आवाज एवं बोलालाई बायाँ हातको साहित्यिक

खेलीना बनाउने जन-साहित्यका महारथी विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाले आफ्ना उपन्यासमा सरल सहज, स्वाभाविक किसिमको भाविक प्रयोगद्वारा समाज, संस्कृति, जन-आकांक्षालाई कक्षाएर मनोविश्लेषणात्मक (शैल) प्रवृत्तिलाई साहित्यगत प्रमुख रेखा मानेको पाइन्छ। सरल र शिष्ट कथ्यभाषाका प्रयोक्ता कोइराला हिन्दी साहित्यमा प्रथम साहित्यिक चिन्तन बढाउँछन भने दोश्रो १९६२ साल तिरको शारदा पत्रिकाद्वारा कथाकारको रूपमा नवोदित साहित्य-प्रतिभा भएर साहित्यका पाठक समक्ष परिचित हुन पुग्छन। त्यस पछि २००६ सालमा दोश्रो वर्षमा वर्तमान तिरको श्वेत भैरवी कथा संग्रहका अतिरिक्त तीनधुम्ती नरेन्द्रदाई सुम्निमा मोदिआइन हिट्लर र यहुदी जस्ता उपन्यासद्वारा साहित्यको प्रखरस्वरूप प्रसारण गर्न कोइराला सिद्धहस्त व्यक्तिको रूपमा सुपरिचित हुन पुगेका पाइन्छन। यस पछि केहि कविताको माध्यमद्वारा पनि साहित्यिक भावधारा बहाउन कोइराला पछाडि नपरेको कुरा उनका पारिचायिक सन्दर्भले प्रष्ट गर्दछन भने आफ्नो कथा जस्ता रोचकिला ऐतिहासिक र सामाजिक विषय वस्तुको प्रस्तुतीकरणले देनन्दिनीको पन्नात्मक विशेषतालाई सुन्दर र सरस तरीकाले छव लक्याइदिएको पाइन्छ।

१- २ बराह क्षेत्रको छोटो परिचय :-

अरुण र तम्बोर नदीका सङ्गम स्थल पछिको कोशिकी नदीका बीचको एक ठाँउ चतहुरा भन्दा कुँही उत्तर पश्चिमको घना जंगलले युक्त एक उच्च तथा पवित्र आश्रमस्वरूप जंगलपुक्त ठाँउ नै बराहक्षेत्र नामले प्रसिद्ध एक तीर्थ स्थल हो। “एषा देवतदी पुण्या कोशिकी भरतधमः। विश्वमित्राश्रमो-रम्य एष चात्र प्रकाशते। भन्ने महाभारतको वन पर्वको तीर्थयात्रा वर्णन सम्बन्धी प्रसंगले यसको महत्त्व वा परिचयलाई प्रष्टतरिकाले झल्काएको भेटिइन्छ। यस्तै पौराणिक आख्यानमा वर्णन गरिए अनुसारको हिरण्याक्षले अपहरण गरेर पानी मति लिएको पृथ्वीलाई सुरक्षा गर्नका निमित्त बराह अवतार लिएर हिरण्याक्षलाई मारी आफ्ना दाहाले पृथ्वीलाई ल्याएको प्रसाले पनि बराह क्षेत्रको विशेषता या प्रष्ट परिचय झल्काएको पाइन्छ। अन्तः। बराह रूपले त्यही स्थानमा आफ्नो अवतार बदलेर प्राणित्र शरीरबाट विदा लिएको ठाउँ भन्दै

यसका अतिरिक्त ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक आदि कारणले हिन्दू समाजले मान्दै आएका रामायण जस्ता महत्वपूर्ण ग्रन्थका मूलस्रोत दशरथनात्मज रामचन्द्र नै हुन् । यी रामचन्द्र आदिका गुरूको रूपमा रहेका लब्ध प्रतिष्ठित तरीकाले उच्च आदर्श व्यक्तित्व झल्काउन सफल भएका विश्वामित्र ऋषिले तपस्या गरेको स्थल वा उनको आश्रम पनि यही हो भन्ने पुष्टि उक्त प्रसांका, श्लोकद्वारा पनिमिलेको देखिन्छ । त्यसकारण यस्तो ऐतिहासिक धार्मिक, पौराणिक आदि सन्दर्भले पवित्र ठानिएको सप्तकोशीका छेउको भूमिलाई मूलकेन्द्र विन्दू बनाएर लेखिएको सुम्निमाउपन्यास पौराणिक आख्यानको एक सानो अंश हो भन्ने पनि हुन्छ ।

अर्को पदमा वराह रूपो सुगुर काटेर किराँत र भिल्लहरूले पूजा गर्ने गरेको परम्परालाई शान्तवातावरणद्वारा आर्य संस्कृतिको प्रभुत्व देखाउन पौराणिक आख्यान अनुसारको वराह क्षेत्रको नामले प्रख्यात हुँदै सूर्यदत्तले किराँत र भिल्लहरूलाई सान्त्वना दिएको क्रमले पनि यसको परिचयात्मक महत्व झल्काएकोछ भन्नामा अप्रासंगिक नहोला जस्तो लाग्दछ ।

१-३. औपन्यासिक आधारमा सुम्निमाको विवेचना :-

१-३. क) कथानक पृष्ठभूमि :-

विश्वका आदि मानवका संस्कृति, सभ्यता, रीतिरिवाज, परम्परा, आर्यसंस्कृति र अनार्य संस्कृतिका बीचका अन्तर्द्वन्द्व, तत्कालीन राजसिंहासन स्थित व्यक्तिमा भएको कर्तव्याकर्तव्य प्रतिको दिग्दर्शन वैदिक संस्कारगत ऋषिमुनिहरूका आचरण एवं हठवादी प्रवृत्तिको चित्रण, संस्कार र संस्कृति प्रतिका दृढ भावनाहरूको दिग्दर्शन संस्कारयुक्त व्यक्तिका मनोभावना र संस्कार रहित व्यक्तिका मनोभावनामा पाइने भिन्नता आदि प्रसंगहरूलाई समन्वयात्मक तरीकाले देखाउने विश्व-सुपरिचित व्यक्तिका औपन्यासिक कलाकारिताको घोटक नै यस उपन्यासको कथानक पृष्ठभूमि बन्न पुगेको छ ।

१-३-(ख) कथोपकथन:-

सुम्निमा र सोमदत्तको सिंगो जीवनको विश्लेषण मूल कथाको रूपमा छ भन्ने सूर्यदत्त ब्राह्मण वान प्रस्थानममा जान लागेको प्रसंग, विद्वान एवं

पण्डित जनहरूले सोमदत्तको प्रशंसागरेको प्रसंग, ग्रामीण बाल-बालिका लगायत सम्पूर्ण समाजले सूर्यदत्त र उनकी पत्नी एवं सोषदत्तलाई विदा-दिएको प्रसंग जस्ता सन्दर्भहरू उपकथाको रूपमा प्रयोग गरिएका पाइन्छन्। त्यस्तै चतहारा आश्रमको संकेत कोशी नदीको प्रासंगिक वर्णन, वानप्रस्था-श्रमका यज्ञकुण्ड आदिको वर्णन, गाई चराएका क्रमहरू सुम्निमा र सोमदत्तको प्रथम भेट वार्ता र त्यो घटना सूर्यदत्तलाई अवगत गराइ सुम्निमा र सोमदत्तका बीच पितृत्व र मातृत्व सम्बन्धी मर्यादा क्रममा दर्शाइएका तार्किक सम्वाद किरांत र मिल्न जातिको सयुक्त बैठक आदि क्रमहरू कथा-पकथनका परिचयात्मक आधार हुन्। यस्तै सस्कृति, सभ्यता रीति-रिवाज, परम्परा आदिको चर्चा प्रत्येक क्षण-क्षणमा नयाँ-नयाँ घटना र नयाँ नयाँ औपदेशिक ज्ञान आदिको सम्मिनयात्मक अभिव्यक्ति कथा नै यस उपन्यासका कथोपकथनका आधारभूत प्रसंगहरू हुन्। यसमा प्रयोग गरिएका रोचकिला विषय-वस्तुको प्रस्तुतीकरणमा बहेको मौलिक अभिव्यक्तिकलाका समाजगत परिवर्तनात्मक सभाव्यता आदिको संकेत नै यस पक्षका परिचायक माध्यम हुन्। औपन्यासिक कथावस्तुमध्ये सुम्निमा र सोमदत्तका जीवन सम्बन्धी घटना समाविष्ट छन् भने अन्य सहयोगी विषय वस्तुको प्रयोगमा राजकुमार, किरांत, मिल्न, ब्राह्मण, सस्कृति सभ्यता, रीतिरिवाज, परम्परा भेष-भूषा, नदी, प्राकृतिक वन, पहाड पर्वत आदि सन्दर्भलाई सहयोगी कथा र उपकथाको रूपमा लिई कथोपकथनलाई सुसज्जित बनाइएको छ। त्यस्तै दुई दर्शनका वाचको अन्तर्द्वन्द्वलाई रोक-किलो प्रवाहमा बहाउनुका साथै सहज र स्वाभाविक तरीकाले सुम्निमा किरांत, मिल्न राजकुमार, सोमदत्त आदिलाई उपन्यासमा बोलाउनु नै उपन्यासकारले उपन्यासमा सफलसंग प्रयोग गरिएका कथोपकथन हुन्। यसै गरी पात्र र परिस्थिति एवं परिवेश अनुकूल किसिमका विवाद र सम्वाद दर्शाउनु जस्ता क्रमहरू यस उपन्यासमा पाइने कथोपकथनका

‘न हि विद्यासमं चक्षुः’

विद्या समान आँखा अर्को छैन।

आधारभूत सन्दर्भ हुन् भन्न मन लाग्छ ।

१-३-(ग) चरित्र चित्रण:-

सुम्निमा र सोमदत्तका जीवनगत सहजभावना र अर्धभावनाका साथ जीवनको आरोह र अवरोहको यथार्थ झलक यस प्रसंगमा पाइन्छ भने सस्कारयुक्त जीवनमा देखापर्ने वैशिष्ट्यहरूका साथै सोमदत्तका जीवनका बाह्य र अन्तर्भूतस्थितिका बीचको अन्तर्द्वन्दलाई समेत चरित्र चित्रणको क्रमले समेटेको देखिन्छ । त्यस्तै सुम्निमाका जीवनमा देखापर्ने सरल सहज, स्वच्छ, निश्छल स्वभावका मानवजीवनको यथार्थ-चित्रण आदि क्रमहरू पनि यसै प्रसंगमा अन्तर्भाव भएको पाइन्छ र राजकुमारका जीवनका कर्तव्याकृतव्य प्रतिको समीक्षा एउटा प्रसंग देखिन्छ भने बिल्ल र किराँत समाजका निजी परम्परामा आधारित वातावरणको दिग्दर्शनका साथ स्वाभाविक जन-जीवनको झलक पनि चरित्र चित्रणलाई नै विशेष प्रेरणा दिएको देखिन्छ । ग्रामीण जन-जीवनका मनोभावना र कौतुहलतापूर्ण जिज्ञासा नै मानवीय मनोबलको घोटक हुन । विद्वानहरूद्वारा सोमदत्त प्रतिका प्रशंसा र शुभेच्छा प्रकट गराई सूर्यदत्तका अपना सन्तान प्रतिको भविष्य उज्ज्वल सम्बन्धी आशाका लहरले जेलिएको जीवनी जस्ता समी-क्षात्मक चित्रणका अतिरिक्त चित्रण प्रधान र घटना प्रधान पात्र एवं विषय वस्तुको संयोजकद्वारा चारित्रिक विशेषताहरूलाई यस उपन्यासले राम्ररी समेटेको छ भन्न सकिन्छ र त्यस्तै व्यक्ति प्रधानको प्रधान चारि-त्रिक विशेषतालाई यस उपन्यासमा अन्तर्भाव गरिएको छ । गत्यात्मक चरित्रयुक्त र स्थिर चरित्रयुक्त पात्रहरूको चारित्रिक विशेषताहरू नै यस उपन्यासकारले पात्रगत चरित्रमा देखाइएका सन्दर्भ हुन् भन्नु उचित नै होला ।

१-३-(घ) वातावरण:-

‘सा विद्या या विमुक्तये’

विष्णु पुराण

त्यसै विद्यालाई विद्या भनिन्छ जसले सांसारिक दुःखबाट मुक्ति दिलाउँछ ।

औपन्यासिक वातावरणमा हुनु पर्ने जुन सिगो मानव जीवन पद्धति हो, त्यो सुम्निमा र सोमदत्तका जीवन पद्धतिलाई केलाएर पूरा गरिएको छ र अन्य मानव जीवनका लीला र आकांक्षा एवं मृगतृष्णा आदिलाई मानवजीवनसंग सम्बन्धित जीवन पद्धतिको रूपमा लिएको छ । औपन्यासिक वातावरणमा हुनु पर्ने रीतिरीवाजकालागि आयसंस्कृति अनुरूप वैदिक आचरणमा आवद्ध जीवनको प्रष्ट झलक, किरांत र भिल्लका सांस्कृतिक रीतिरिवाज, राजपरिवारका व्यक्तिका जीवनमा हुनु पर्ने कर्तव्य र अकर्तव्य बोधका नमूनाहरू, संस्कार जन्तित मानव जीवन र संस्कार रहित मानवसंग सम्बन्धित रीतिरिवाजको चित्रण कालविशेषसंग सम्बन्धित आचरण अनुसार वैदिककालीन सभ्यता-संस्कृति, रीतिरिवाज आचरण आदिलाई विश्वामित्रका आश्रममा रहने सूर्यदत्त र सोमदत्तका आश्रमको व्यवहारिक वातावरण नै यस प्रसंगका प्रष्ट परिचाय माध्यम हुन् । त्यस्तै आदिम मानव जीवनमा असंस्कृत मानव जीवनका आचरण एवं व्यवहार आदिको परिचय सुम्निमाको व्यक्तित्वबाट झत्किएको छ भने किरांत, भिल्ल आदिका जनजीवनबाट समेत देखाउन खोजेको पाइन्छ । आदिम मानव जीवनका परिवेश र परिस्थितिलाई सूक्ष्माति-सूक्ष्म तरिकाले दर्शाउने क्रम नै औपन्यासिक वातावरण अन्तर्गतका सम्पूर्ण परिस्थितिको दिग्दर्शन हो । यस्तै सामुद्रिक नदीको चर्चा, वन्यजंगल आदिको सुसंगठित स्थितिको झत्याकझलुक दृश्य देखिनु जस्ता प्रसंग, देशकाल अनुसार उपेक्षित एवं तिरस्कृत समाज किरांत र भिल्ल जातिहरूको उत्थान र ब्राह्मण समाजमा देखापर्ने थालेका परिवर्तनात्मक स्थितिको झलक आदि क्रमहरू यस उपन्यासका औपन्यासिक वातावरणलाई प्रष्टयाउने माध्यम हुन् ।

१-३-(८) शैली:-



‘न हि सत्यात्परो धर्मः’

महाभारत

सत्यभन्दा ठूलो धर्म कुनै छैन ।

उपन्यासमा उपन्यासकारले जुन औपन्यासिक प्रवाहमा दर्शाउनु पर्ने शुष्क उपदेशन भएर कान्तस्मित, जुन रसास्वादन हो, त्यो अन्तर्मानस्थिति एव भावनात्मक तत्वलाई राम्ररी विश्लेषण गरिएको हुनाले यहाँ पर्याप्त मात्रामा गुलियो रसले पूर्ण औपन्यासिक षट्तरसको आस्वादन बढाउने प्रयास गरिएको छ र अधिकांशमा बाहेको पनि पाइन्छ । त्यस्तै वलीवो विचित्रतामा पनि ब्राह्मण परिवारका सूर्यदत्त र सोमदत्त आदिलाई संस्कृत-मय भाषा प्रयोग गराइएको र सुम्निमा, किराँत भिल्ल आदिलाई संस्कार रहित भाषा बोलाउनुका साथै राजकुमार आदिलाई आफ्नो पद र मर्यादा अनुसारको भाषिक प्रयोग गराइले सुम्निमा उपन्यासको औपन्यासिक शैलीलाई उभित्याएको र त्रयान्वित (देश काल पात्र) युक्त औपन्यासिक शैलीको दृष्टिले उपन्यासको शैली पक्षलाई पनि इत्तल र इत्तल नै बनाएको देखिन्छ ।

१-३ (उद्देश्य:-

अनर्थ सरवृत्तिवा अनुयायी रत्री जातिवा अन्तर्मानवा भावनालाई केलाउँदै लगेर आर्य संस्कृतिका अनुयायी पुरुष पात्र सोमदत्तका अन्तर्मानका भावनालाई प्रष्ट तरिकाले देखाउनु र उनीहरू दुवैका बीचमा प्रथम भेट-देखिन अन्तर्मानमा अकुलित भएको भावनालाई दर्शाउनु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य अन्तर्गतको प्रसंग हो र त्यस्तै आर्यसंस्कृतिका अनुयायी सोमदत्तको जीवन दर्शन र पशवत्क प्रवृत्तिमा नै रमाउने सुम्निमाका विचार एव मनोभावनालाई यथार्थ रूपमा उतारेर देखाउनु उद्देश्य अन्तर्गतको अर्को सन्दर्भ हो । यसका साथै यी दुईका जीवनमा उब्जिएका मानसिक अन्तर्वेगको विश्लेषण र सुख, दुख एव जीवनले भोगेका तीता पीरा अनुभव देखाउँदै सघर्षका स्थितिलाई समेत केलाएर प्रष्ट रूपमा दर्शाउनु सापेक्षित



‘एकं सद् विप्रा बहुधा विदन्ति’

। ऋग्वेद

एकमात्र सत्य वस्तु ब्रह्मा हो । त्यसलाई विद्वान् ब्राह्मणहरूले विविध रूपमा देखाउँछन् ।

उद्देश्य हुनसक्छ । यस्तै यी दुई पात्रका जीवनका सफलता र असफलता केलाउँदै अन्य सहयोगी पात्रहरूको जीवनको चित्रण गर्नु पनि सुम्निमा उपन्यासले समेटेकै उद्देश्य हुन सक्छ । त्यसपछि उपन्यासकारले नै जन-नेता भएकाले समसामयिक नेपाली जनजीवनमा देखापरेका वर्गभेद जाति-भेद, संस्कारभेद, आचरणभेद, सभ्यताभेद जस्ता सन्दर्भहरूलाई क्रमशः हटाउँदै लगेर सम्पूर्ण नेपाली जन-जीवनमा हामी सबै नेपाली हौं भन्ने भावना जगाउने आशय उपन्यासकारले लिएको पो थियो कि जस्तो मलाई लाग्छ ।

१-४, सुम्निमा पाइने औपन्यासिक अन्तर्द्वन्द्व -

नायिका प्रधान सुम्निमा उपन्यासको नायिकामा मै प्रशस्त आन्तरिक अन्तर्द्वन्द्वहरू देखा पढ्छन् । सर्वप्रथम त सोमदत्तप्रतिको आकर्षणले प्रारम्भिक अन्तर्द्वन्द्व देखाएको छ भने जन्म-जन्मान्तरको परिणामस्वरूप सोमदत्तको छोरो नै हुनु र सुम्निमाको छोरो नै भएर नायक र नायिकाका अन्तर्निहित भावना रक्त प्रवाहमा वह्दै परिरुमस्वरूप ती दुइका बीच वैवाहिक सम्बन्ध हुन पुग्नु नै ती दुई पात्रका जीवनगत अन्तर्द्वन्द्वको परिणाम हो भन्न सकिन्छ । त्यस्तै सुम्निमाले आफ्नो जीवनको अन्तिम घडीमा समेत आर्यसंस्कृतिका अनुयायी सोमदत्तका छोराप्रति विश्वास नगर्नु र अन्तिम आशीषको अवस्थामा पनि शकै-शंका लहरले छाएको भावना प्रष्ट तरिकाले झल्किनु नै मानसिक अन्तर्द्वन्द्वका प्रतिफल हुन् भन्न सकिन्छ । सोमदत्तले मानसिक अन्तर्वेगलाई लुकाउन असुहाउँदिलो किसिमले आफ्नो शरीर काटेर पीडा उत्पन्न गरी त्यसद्वारा अन्तर्जागरित मनोभावनालाई लुकाउन खोज्नु जस्ता प्रासंगिक वातावरणहरू खडागरी मूल अन्तर्द्वन्द्वका प्रवाह वहाएका छन् । आर्य समाजका बीच बसेर आफ्नो वानप्रस्थाश्रम र ब्रह्मचर्याश्रम कर्मपूरा हुने वा नहुने भन्ने सूर्यदत्तका जीवनमा पनि अन्तर्द्वन्द्व सिर्जना भएको देखिन्छ भने राजकुमारलाई अगाडि उभ्याएर पराजित किराँत भिल्लहरूमा पनि आफ्नो परम्परागत संस्कृति, सभ्यता, एवं आचरण सम्बन्धी व्यवहार हुने वा नहुने भावनात्मक अन्तर्द्वन्द्व पनि यस उपन्यासमा यत्र-यत्र सलबलाएका पाइन्छन् । त्यस्तै सोमदत्तको प्रथम

हठवादी विचार धारा र दोश्रो पैतृक ऋण मुक्तिका निमित्त सन्तानोत्पत्ति सम्बन्धी तीव्र इच्छा र अन्तिम जीवनका समेत पहिलेका ब्रह्मनिष्ठ सम्बन्धी कर्म पद्धति र सन्तानोत्पत्ति सम्बन्धी क्रियाकलापद्वारा सिर्जना हुन पुगेका अतृप्त भावना एवं निस्सा र मृगमरीचिकामा आफु निर्लिप्त भएको पश्च-
तापी भावना झल्काउनु नै उपन्यासका नायक-नायिका र अन्य सूर्यदत्त
आदि पात्रहरूका जीवनमा सत्त्वलत औपन्यासिक अन्तर्द्वन्द्वहरू हुन् भन्नु
युक्तिसंगत नै देखिन्छ ।

१-५ आर्यसंस्कृति र सोमदत्तका चारित्रिक विशेषता:-

सर्वप्रथम सुम्निमाया आर्यसंस्कृतिको विश्लेषण गर्दा पूर्वीय दर्शन
अनुसारको हठवादी विचारधारा यस पक्षका मूल धोतक हुन् भने
ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्यासगरी चार आश्रम अनुसारका धर्म र
कर्म गर्नु अर्को सापेक्षित अंग हो । यस उपन्यासमा उल्लेख भएका अन्य
अन्य सन्दर्भलाई केलाउँदा यज्ञोपवीत सम्बन्धी संस्कार, विद्वत्ता
अनुकूल वाक्शक्तिको विकास र संस्कार जनित आचरणहरू आर्यसंस्कृतिकै
अंग र उपांग हुन् । त्यस्तै भाईको खुर परिमाणमा टुप्थी राख्नु,
संस्कारपूर्ण वेद पाठ एव शुद्धमन्त्रोच्चारण ध्वनिका साथ भवति
भिक्षान्मेदेहि जस्ता ब्रह्मपर्यका संकेत दर्शाउन नै आर्यसंस्कृतिको प्रष्ट परि-
चय झल्किनु हो । यही क्रममा सूर्यदत्तले वान प्रस्थाश्रमको उत्तरापन्थ
घन्कि र सोमदत्तलाई आश्रममै राखेर पूर्ण ब्रह्मचर्यका साथ एक सिद्ध तप-
सी बनाउने प्रयास झल्काउनु आदि क्रमहरू आर्यसंस्कृतिकै मानदण्ड अन्तर्ग-
तका कुरा हुन् । त्यस पछि सोमदत्तले प्राचीन ऋषिहरूको मर्यादालाई
ध्याग्नेछ, यसमा कुनै सन्देह छैन जस्ता तत्कालीन ग्रामयुवती एवं ग्रामीण
जन-जीवनको आकांक्षा झल्किनु, चतरा आश्रमको चर्चा, ब्रह्ममूहर्तको
उत्थान र ब्रह्मसंस्कार एव नित्य तथा नैमित्तिक गायत्री जप, दीक्षामन्त्रो-

‘उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपति लक्ष्मीः’

महाभारत

लक्ष्मी (सम्पति) ले उद्योगी व्यक्तिलाई पछ्याउँछिन् ।

च्चारणका अतिरिक्त शक्तिको रूपमा भगवतीको उपासना गर्ने जस्ता कार्य-
पद्धतिहरू आर्यसंस्कृति अन्तर्गतकै अवयव अंग हुन् । सूर्यको उपासनाका
साथ प्रथम प्रभाति किरणलाई आफ्नो अग प्रत्याङ्ग प्रवेश गराउने प्रक्रि-
याहरूका साथै सूर्यमन्त्रद्वारा रबिबन्दना गर्ने जुन कार्यपद्धति झल्काइएको
छ त्यो एक आदर्श नमूना हो । यस्तै अरणिमन्थन (काठ) द्वारा उत्पादन
गर्ने र यज्ञादभवती पर्जन्यो, पर्जन्यादयज्ञः संभवः भन्ने वाणीलाई चरितार्थ
पार्ने किसिमका प्रक्रियाहरू सञ्चालन हुनु देवता र पितृतर्पण आदि कार्यमा
दिनको प्रथम प्रहुर बिताउने जुन विधिहरू देखाइएका छन् ती आर्यसंस्कृति-
कै लक्षणभिन्न अन्तर्भाव हुने सन्दर्भ हुन् । त्यसपछि दोश्रो र तेश्रो प्रहर गौ
सेवामा बिताउनु, शमीका रूखको शीतल छहारी उपयोग गर्ने क्रमहरू दर्शा-
उनु म आर्यवंशी ब्राह्मण सूर्यदत्तको पुत्र सोमदत्त भनर आफ्नो पारचय दिनु
जस्ता क्रमहरू आर्यसंस्कृतिका अवयवहरू हुन् । पुत्रले पिताबाट जीवनदान
पाउँछ जस्ता भनाइ, हामीहरू आर्य सन्तति हौं भन्ने संस्कार जनित स्वा-
भिमान, सुसंस्कृत छौं भन्ने सोमदत्तका उक्तिहरू तह अनुसारको संस्कृत
भाषा प्रयोग गराई मर्यादा क्रमलाई ध्यानमा राखेर यथोचित सत्कार गर्ने
वाक्तावरण एव क्रियाकलापहरूले आर्यसंस्कृतिका विशेषतालाई अझ प्रष्टया-
उँदै लगेको पाइन्छ । यस्तै वैदिक परम्परा अनुसार यज्ञ धर्म-कर्म-नियम-
साधना आदि मानव जीवनबाट मुक्ति पाउने साधना हो बुझ्यौ जस्ता सन्द-
र्भहरू पारमाधिक चिन्तनका नमूना देखिन्छन् । अतः महामाग द्विज श्रेष्ठ, ?
जस्ता सम्बोधन राजकुमारको उपस्थिति, राजकुमारलाई सूर्यदत्त र उनको
पत्नीले शुभाशीष प्रकट गर्नु तपोभूमिको ब्यासपासमा गोवध आदिको निषेध
गरी साधु-सज्जनको रक्षा र दुर्जनको विनाश गर्ने प्रक्रियाहरू नै यस उप-
न्यासले अंगालेका आर्य संस्कृतिका विशेषता हुन् ।

यही प्रसंगमा सोमदत्तका चारित्रिक विशेषहरूलाई औल्याउँदा हठ-
वादी विचारधारामा बहनु, कुशाग्र बुद्धियुक्त तीक्ष्ण प्रतिभा सम्पन्न बाल्य



‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी’

जन्म दिने आमा र जन्मभूमि स्वर्ग भन्दा पनि महान् छन् ।

अवस्थाको व्यक्तित्व झल्किनु, एक पटक सुनेको कुरा कष्टस्थ हुनु, पण्डित-
 यनले जनपदमा सोमदत्तको प्रशंसा गरिदिनु संस्कार युक्त वेदपाठ र शुद्ध
 मन्त्रोच्चारण जस्ता क्रम सोमदत्तका जन्मजात संस्कृतिका परिणाम हुन् ।
 यो बालक एउटा श्रेष्ठ ब्राह्मण हुनेछ जस्ता सद्भावनाहरू झल्किनु नै
 चारित्रिक विशेषता भन्न सकिन्छ । माहात्माका सबै विशिष्ट लक्षणहरू
 यस बालकमा विद्यमान छन् जस्ता सन्दर्भले सोमदत्तका आदर्श चारित्रलाई
 प्रष्ट परिचय गराउँदछन् । अब कहिले जाने पिता अब कहिले जाने माता ?
 जस्ता बाल जिज्ञासा, आफ्नो महानताप्रतिको दृढ संकेत सामान्य जन-
 जीवनका बालकमा परेको प्रसंग सोमदत्त अत्यन्त शान्त प्रकृतिको गम्भीर
 बालक जस्ता प्रसंगका साथै माताका सम्बन्धमा म त्यस्ता अपशब्द सुन्न
 चाहन्न, जस्ता हठवादी विचार उनमा अडिग भएको व्यक्तित्व, एकातर्फ
 धर्मको आडम्बरमा शारीरिक कष्ट एवं यातना सहेर पनि अन्तनर्मलाई
 जित्न नसक्ने कातर मानस्थिति भएको पात्रको रूपमा सोमदत्त देखिन्छ ।
 शारीरिक कामवासना र मानसिक स्थितिलाई सन्तुलित पार्न नसक्ने व्य-
 क्तित्व उनमा पाइन्छ । ब्रह्मतेज प्राप्त गर्न खोज्ने, तर असफल हुने र
 विश्वामित्रको कठोर तपस्याका अगाडि मेनका उभिन पुग्दा विश्वामित्रका
 तपनिष्ठ आसन नै विचलित भए समान सुम्निमाका यौवन-अंकुरले खिचि-
 एका मनोभावनालाई शरीरका प्रत्येक भागको मासु काटेर पीडा उत्पन्न
 गरी थिच्न खोजे पनि विसर्जन नसक्ने र नत सुम्निमाको यौवनाकांक्षा नेतृत्व
 गरी दिन सक्तछन् ती दुवै नभएर एक किसिमका कातर मनस्थिति भएका
 भीत्र पात्रको रूपमा सोमदत्त सुम्निमा उपन्यासमा लख्खिएका देखिन्छन् ।
 तपनिष्ठ ब्रह्मणिले दार्शनिक दृष्टिद्वारा नै त्यो कामवासनालाई जितेर रहनु
 पर्दथ्यो, त्यसमा सोमदत्त असफल भएर सुम्निमाका पहिलागो गृध्रा नहा-
 उन पुग्ने र सुम्निमाद्वारा नै तेल मालिस गराउने जस्ता क्रियाकलापले
 आफ्नो प्रथम ब्रह्मनिष्ठ जीवनलाई बलिदान दिन पुगेका देखिन्छन् सोमदत्त
 अतः यस्तै ढर्रै र रत्ना एवं खत्लो र गत्लो किसिमको जीवन नै सुम्निमा
 उपन्यासका पात्र सोमदत्त ब्राह्मणको चरित्र हो जस्तो लाग्छ ।

१ ६- अनार्य संस्कृतिका विशेषता र सुम्निमाको चरित्र :-

भिल्लजातिको चिल्लोकालो र किरांत जातिको पहिलो शरीर हुनु, भिल्लहरू मयूरका प्वांखका मुकुटहरूले सुशोभित हुनु र किरांतहरू कुनै पनि शृंगार रहित हुनु जस्ता जीवनीय प्रक्रियाहरू अनायं संस्कृतिका परिचायक आधार हुन् । त्यस्तै स्त्री जातिहरूले सहज प्राकृतिक गुरांसको फुल शिरमा लगाउनु, राज घर्मानुसार विजित र पराजितका बाँच सम्बन्ध भएर सामाजिक परिस्थिति अनुकूल भएता पनि जस्ता क्रमहरूले अनायं परम्परागत वैशिष्ट्यलाई झल्काएको पाइन्छ । चेतनशील सामाजिक सामाजिक परम्परागत व्यवहारहरू संचालन हुनु र छोटो र मोटा पुट्किलो कदमा पुष्ट-शारीरिक जन-जीवन नै अनायं संस्कृतिका घोटक हुन् भन्न सकिन्छ । यस्तै भिल्ल र किरांत दुवै जातिले आ-आफ्ना इष्टदेवको आराधनामा सुगुरका पाठा काट्ने परम्परा जस्ता क्रमहरू अनायं संस्कृतिका सकेतक आधारहरू हुन् ।

यसैक्रम अनुसार सुम्निमाको चरित्रलाई केलाउँदा, ऊ साह्रै उताउलो स्वभावको स्त्रीपात्र देखिन्छे । म तिम्रा कुनै कुरा पनि बुझिदिन सोमदत्त जस्ता भनाइले उसको निश्छल एव चटपटे व्यक्तित्व उसमा झल्किन्छ । यसका साथै जिज्ञासु प्रकृति उसमा सत्त्वलाएका छन् । हतेरो ? हेरन, म कुरा संझाउने सात्तिन जस्ता भनाइले सहज प्राकृतिक मानव स्वभाव झल्काउँछ भने सुमधुत सम्बन्धलाई विस्थापना गर्ने हुन नदेऊ वाहुन जस्ता प्रसंगले सहज प्रकृतिका रमाउने चारित्रिक विशेषतालाई झल्काएको पाइन्छ । तिम्री रिसायौ ? मसँग नरिसाउ सोमदत्त जस्ता भनाइले कोमल मनस्थिति युक्त नारीत्वका भावनाहरू दर्शाइएका छन् । त्यस्तै मैले विराएर सोमदत्त ? मलाई क्षमागर जस्ता कथाहरूले आत्मवल युक्त दृढ चरित्र हो । रीति-रिवाज अनुकूल आचरण एव व्यवहार गर्नु र शारीरिक अंग प्रत्येकमा तेल मालिस गरेता पनि सोमदत्तको ब्रह्मनिष्ठ कार्यपद्धतिमा विघ्नबाधा पु-याउनु जस्ता जीवन लीला नै सुम्निमा निश्छल स्वभावको परिचायक आधार हुन । स्त्री पात्रमा हुने मानसिक अन्तर्वेग एव भावनात्मक विचारधारा सुम्निमामा प्रशस्त पाइन्छन् । तापनि ऊ समयशील नारीको रूपमा देखिन्छे भने उपन्यासकारले उपसंहारात्मक अभिव्यक्ति र सोमदत्तको छोरो

र आपनो छोरीलाई दिएको शुभांशीपले सुम्निमाका जीवनका उदारता अझ प्रष्ट पारेकाछ भन्न सकिन्छ । अतः यिनै माथिका सन्दर्भहरू नै मोटा-मोटी रूपमा सुम्निमाका चारित्रिक झलकहरू हुन् ।

१-७-आर्यसंस्कृति र अनाय संस्कृतिका अन्तर्द्वन्द्व :-

आर्यसंस्कृतिका अनुयायी सूर्यदत्त र उनकी पत्नी आर्यसंस्कृतिमा शारीरिक र मानसिक तरीकाले आवद्ध देखिन्छन् भने सोमदत्त र पुलोमाका जीवनमा बाह्यपक्ष वा दैनन्दिनी नित्यकर्म अर्कातिर्फ अनवरत चलेका देखिन्छन् । त्यस्तै उनीहरूका नै जीवनका अर्कातिर्फ सुम्निमाप्रतिको सोमदत्तको आकर्षण र पुलोमाको र शिल्प युवकको बाल्य अवस्थाको साथीपन वा प्रेमात्मक पूर्वस्मृतिले ल्याएका छालले अन्तर्द्वन्द्वलाई प्रष्टझल्काएको छ । यस्तै यी चार व्यक्तिका बीच पूर्वस्मृतिले नउखेलिने किसिमको जरो गाड्ने प्रसंगले आन्तरिक अन्तर्द्वन्द्व प्रशस्त छर्चकिएका छन् । आ आफ्ना आकांक्षा आफूद्वारा पूर्ण नहुदा पूर्वस्मृतिद्वारा ल्याइएका छालले नै अन्तर्द्वन्द्वलाई उजिल्याएको देखाउँछ । तसर्थ सोमदत्त र पुलोमाको जीवन लीलाका प्रारम्भदेखि लिएर जीवनको अन्तिम घडीसम्म अन्तर्द्वन्द्व नै अन्तर्द्वन्द्वले भरिएर बितेको पाइन्छ । अर्कातिर्फ सुम्निमा आफ्नो पत्रिक संस्कारमा जेजति आवद्ध देखिन्छे नै आर्यसंस्कृतिका अनुयायी सोमदत्त प्रति प्रभावित देखिन्छे । अतः जीवनको अन्तिम घडी र जीवनपछि पनि आफ्नो छोरीको जीवन के कस्तो हुन्छ भन्ने मानसिक अन्तर्द्वन्द्वले चिथिलिएर सुम्निमाले आफ्नो इहलीला समाप्त गरेको प्रसंगले नै यस उपन्यासमा अन्तर्द्वन्द्व सत्त्वलाएको छ भन्न सकिन्छ । त्यसकारण सोमदत्तको जीवन पुलोमाको जीवन, सुम्निमाको जीवन यस उपन्यासमा उपन्यासकारले उपस्थित गराएर आर्यसंस्कृति र अनाय संस्कृतिका बीचको अन्तर्द्वन्द्वको मूल प्रवाह बताएका छन् । यस्तै अन्य पात्रहरूका मनस्थिति पनि बीच बीचमा अन्तर्द्वन्द्वले ढाकितबाट मुक्त

“विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति भर्तृहरि
महापुरुषहरू जति विघ्न आए पनि थालेको काम बीचमै छोड्दैनन् ।

हून सकेका छैनन् ।

१-८-भाषा शैलीका आधारमा सुम्निमा :-

भाषा शैलीगत दृष्टिले सुम्निमा उपन्यासमा सिहावलोकन गर्दा ब्राह्मण परिवारको भाषिक प्रयोगमा संस्कृतमय प्रयोगले उपन्यासलाई प्रर्याप्त स्वाभाविकता दिएको छ । त्यस्तै सुम्निमाका मुखवाट ए ? दुव्ला केटा ? तिमी को हौं ? जस्ता बाक्य प्रयोग गराएर । असंस्कृत जन-जीवनको भाषिक प्रयोगका परिचय र ए बाहुनका छोरा, आमा ले यो आफ्ना छोरा-लाई तेरो वायु यो हौं भनेर विसाइदिन्छे जस्ता काव्यात भाषिक प्रयोगले सरल-सहज स्वच्छ एवं निश्छल मानव जीवनले प्रयोग गर्ने भाषाको नमूना देखाएको छ । यसैगरी राजकुमारका राज्यसंचालन प्रतिको प्रतिवद्धतापूर्ण भाषित प्रयोग र अन्य किरांत भिल्ल आदिले प्रयोग गरेको भाषामा समालोचक तानासनाले भने अनुसार पात्रगत अभिव्यक्तिलाई सुहाउदो भाषिक प्रयोग यस उपन्यासमा पाइन्छ । यही क्रम अनुसार सोमदत्तका कर्मनिष्ठ भावाभिव्यक्ति दोश्रो अवस्थाका युवाकाक्षाद्वारा उत्तंजित कामवासनालाई जवर्जस्ति दवाएको अभिव्यक्ति तेस्रो अवस्थामा गृहस्थी जीवन अनुकूल पितृकृण मुक्तिका लागि सन्तानोत्पत्ति सम्बन्धी इच्छा प्रकट गराई र अत्मा वृद्ध अवस्थाका क्षणमा सोमदत्तले गरेका पशुचात्त आदि क्रममा अति नै स्वाभाविक भाषिक प्रयोग पाइन्छ । त्यस्तै सहज मानव जीवनमा हुने आशा र निराशा, सुख र दुःखको परिकल्पनात्मक चक्रसम्बन्धी सोचाइको क्रममा सुम्निमाद्वारा बोलाइएका सन्दर्भहरू पनि अति सोमदत्तको भनाइमा स्वाभाविकता थियो, त्यतिनै सुम्निमाको भनाइमा पनि अति सोमदत्तको भनाइमा स्वाभाविकता थियो, त्यतिनै सुम्निमाको भनाइमा पनि उपन्यासकारको औपन्यासिक कलाले भाषिक प्रयोगमा स्वाभाविकता दिएको पाइन्छ । कुनै-कुनै ठाउँमा विभाषा र आगन्तुक एवं उर्दू, हिन्दी

‘हितः मनोहारि च दुर्लभं वचः’

भारवि

हित हुने र मीठो लाग्ने कुरा एकै ठाउँमा हुनु अत्यन्त कठिन छ ।

आदि माषिक शब्दको प्रयोग पनि हुन नपुगेका त होइनन् जस्तो भाषिक प्रयोग पाइन्छ भन्नु युक्ति संपन्न नै हुनेछ । तसर्थ नभण्य मात्रमा अस्वामा-विकता पाइन्छ । भवै अत्यधिक मात्रामा भाषिक प्रयोगमा स्वाभाविकता पनि पाइन्छ जस्तो मैले महशुस गरेको छु । मनोवैज्ञानिक कलाकार कोइ-राला उपन्यासमा पनि मनोविश्लेषणात्मक शैली बहाउन पुगेका देखिन्छन् र उपन्यासले दिनु पर्ने जुन कान्ता सम्मित अपदेशिक अभिव्यक्ति हो त्यो सुम्निमाले पौराणिक विषय-वस्तुमा आधारित भएर पनि शुष्कतालाई नअगाली सरस भावात्मक शैली अंगालेको पाइन्छ । तसर्थ रमरम बौद्धिकताले छाएको दार्शनिक एवं पौराणिक पृष्ठभूमि भएर पनि मनोरमपूर्ण तरीकाले भाव बहाइएको उपन्यास सूर्हाउंदिलो शैली यस उपन्यासमा पाइन्छ जस्तो मलाई लाग्छ ।

१-६- विभिन्न समालोचनका दृष्टिमा सुम्निमा :-

सुम्निमा उपन्यासलाई आ-आफ्नो दृष्टि अनुसार केलाएर अध्ययनका साथ आ-आफ्ना अनुभवहरू व्यक्त गर्ने प्रशस्तै समालोचकहरू पाइन्छन् । ती मध्ये मोटामोटी रूपमा केही समालोचकका सुम्निमा सम्बन्धी धारणालाई केलाउँदा कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान नेपाली उपन्यासकारहरू भन्ने ग्रन्थमा सुम्निमाको आलिङ्गन र चुम्बन सोमदत्तको दमित-काम-वृत्तिको स्वभाविक उद्रेक हो भन्न सकिन्छ । जसको प्रेरणाले पुलोमालाई सुम्निमा सम्मक्षर सोमदत्तले र सोमदत्तलाई भिल्ल युवक ठानेर पुलोमाले अविस्मरणीय सुखभोग गरी भनी पुलोमाको भिल्ल युवकसंगको प्रारम्भिक प्रेमको रमरम (संझना) द्वारा इच्छा पूरा गरेको र सोमदत्तले आफ्नो बाल्यजीवन-देखि उत्तेजित सुम्निमाप्रतिकै कामवासनालाई आन्तरिक एवं दमित अवस्थाले बासहुठ्ठादी धारणालाई एकक्षणका लागि त्यागेर भए पनि सोमदत्त र पुलोमाले सुम्निमा र भिल्ल युवकका शारीरिक मनोवललाई लिएर आ-आफ्ना शर्तान्वित मनोभावनालाई पूरा गराएको कुरामा नै जोड

‘नाति स्थूलधियः पुंसः सूक्ष्मे दृष्टिः प्रजायते’

मोटो बुद्धि हुने मान्छेको दृष्टि सूक्ष्म कुरामा प्रवेश गर्न सक्ने ।

दिएका पाइन्छ ।

यस्तै यदुनाथ खनासले आफ्नो विवेचनात्मक अभिव्यक्तिको क्रममा सुम्निमाको कथा वस्तु हृदयलाई विसिएर सालि मास्तिष्कले बोल्ने संस्कृतिको र मास्तिष्कलाई वास्तै नगरीकन हृदयले मात्र बोल्ने बढी व्यावहारिकी संस्कृतिका विषय भएको मूढ द्वन्दको द्योतक हो भन्दै सैद्धान्तिक दृढवादी प्राचीन संस्कृति र वर्वर पाशविक अनार्य संस्कृतिका बाबको अन्तर्द्वन्दलाई केलाइएको समाजवादको एक किसिमको रूपरेखा नै सुम्निमा उपन्यास हो भन्ने धारणा साहित्यिक चर्चामा व्यक्त गर्नु भएको पाइन्छ । यही क्रममा अर्का आलोचक तानासर्मा संस्कृति र सभ्यता, पात्र र अभिव्यक्ति विषय वस्तु र प्रस्तुतीकरण, मानव जीवनका बाह्य देखावटीपन र अन्तर्निहित मनोभावना आदिलाई अत्यन्तै स्वभाविक तरीकाले दर्शाइएको औपन्यासिक कला सुम्निमामा पाइन्छ, भन्दछन् भने अर्का समालोचक नरेन्द्र चापागाई चार जात छत्तीस वर्णको फुलबारीको रूपमा रहेको नेपाल र त्यसमा रहने नेपाली जन-भावनाको हृदयगत आवाज, समसामयिक जन-जीवनका अन्तर्आत्मा निहित उकुस-मुकुसको भावनालाई कोइरालाका उपन्यासले सजीव तरीकाले उतारेको छ भनी आपना विवेचनात्मक अध्ययन पछिका अनुभवद्वारा व्यक्त गर्न पुग्नभएको पाइन्छ ।

यसैगरी कृष्ण गौतमको विचार अनुसार लेखकको राजनीतिक आस्था समाजवाद हो र साहित्यिक आस्था मनोविश्लेषण अस्तित्ववादहरू भन्दै समाजगत बाह्यशारीरिक एवं अन्तर्निहित सैद्धान्तिक तथा मनोभावनालाई समेत समन्वय ल्याउने अभिव्यक्ति कलाको सकेत पाइन्छ भन्ने धारणा गौतमजीको देखिन्छ । त्यस्तै अर्का वरिष्ठ विद्वान तथा आलोचक छबिलाल पोखरेलजीको विचार अनुसार सुम्निमा उपन्यासपाठ्यक्रममा नै राख्न नहुने भन्ने धारणा हाँसो र छक्क पर्ने कुरा जस्तो देखिन्छ । वहाँ आर्यसंस्कृतिको अनुयायी र हिन्दू धर्मावलम्बी भएकाले श्रुतिस्मृति सदाचार ? स्वस्थ-प्रियामात्मनः जस्ता वैदिककालीन सभ्यताका आधारहरूलाई ठ्याम्म विसिएर केवल आलोचना-आलोचनाका लागि जस्तै प्रवाहमा वहाँ रहनु भएको देखिन्छ । सुम्निमा उपन्यास पाठ्यक्रममा राख्न वहाँलाई मनपर्दैन भन्ने के

कुमार संभव, मा पावतीका कुन अंगको नग्न चित्रण गरिएको छैन ? पस्ते अमर कोष, मा नग्न गुह्यांगका नाम भएको ग्रन्थ र त्यस्ता अपवित्र शब्दहरू नै किन पढने ? के श्रीमदभागवतमा गोपिनीहरूको सारी हरण कै शिलल होला त ? तसर्थ कुनै पनि ग्रन्थ अध्ययन गर्ने व्यक्तिले एक पक्षीय दृष्टि नदिएर पूर्वापर प्रसंगलाई ख्याल गरेर समालोचनात्मक असिव्यक्ति थोर बढी उचित हुन्थ्यो कि ? हुन त म पनि यस प्रसंगमा विद्यार्थीमुखी बनी निजीपनत्याग्न पुगेको हुंला जस्तो आफैलाई लागेको छ । संस्कृत भाषाका व्याकरणका विद्वानले त्यत्रो विद्वताका साथ डा० प्रबन्नाचार्य जस्ता विद्वानका विचार, राहुल साँकृत्यायन आदिका विचारका साथै महोभारत जस्ता ग्रन्थको उदाहरण साथको अध्ययनप्रति प्रशंसा नगरी हुन्न जस्तो मलाई लाग्छ । तसर्थ पण्डित शब्दको व्युत्पत्तिमूलक शाब्दिक अर्थ अनुसार विद्या विन्यसम्बन्धे ब्राह्मणे गवी हस्तिनी, सुनिचव स्वपाकेच पण्डिता समदर्शिनः जस्ता सन्दर्भका साथै महाजं वा महोजं वा त्रोट्रियायोपकल्पयेत् जस्ता प्रसंगका आशयलाई पनि बहाले सम्झिदिनु भएको भए वेश हुन्थ्यो कि ? आर्य र अनार्य संस्कृतिको यथार्थ दिग्दर्शनका साथै जननायक एवं विश्वपरिचित व्यक्तिका हैसियतले गर्नु पर्ने प्रयास अनुरूप हठवादी प्रकृतिछाई पनि विस्तारै केलाउँदै जाँदा परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने धारणाको माध्यमद्वारा समसामयिक नेपाली समाजमा समन्वयात्मक एकता ल्याउने अथक प्रयासको परिणामस्वरूप, एक अंश नै सुम्निमा उपन्यास हो भन्नु मलाई त उचित जस्तो लाग्छ त्यसपछि डाविनको मानव उत्पत्ति र विकास सम्बन्धी प्रसंगका अंशक झलक पनि उपन्यासकार कोइरालाको विश्लेषणात्मक औपन्यासिक कलाले समेटेको छ कि जस्तो मैले महशूस गरेको छु ।

१-१०- उपसंहारः- (निष्कर्ष)

सुम्निमा उपन्यासका अध्ययन क्रमलाई अन्तिम रूप दिँदा विश्वपरिचित व्यक्तिले आफ्नो जन-नेतृत्वको क्रममा जातीयता, संस्कृति, धर्म, परम्परा, रीति रिवाज, सदाचार एवं व्यवहार आदि कुनै पनि प्रक्रियाद्वारा भेद-भावना नल्याएर समदर्शी एवं विवेकशील व्यक्तिले गर्नु पर्ने कर्तव्य अनुरूप काल्पनिक सत्यताको माध्यमद्वारा वास्तविक सत्यताको उद्घाटन

वादे वाडे जायते तत्त्व बोध भन्ने उक्ति अनुरूप तरीकाले निकाषिएको अन्तिम सामाजिक निष्कर्ष नै सुम्निमा उपन्यास हो जस्तो ठानेको छु । यस क्रममा आर्यसंस्कृतिको दृढवादी प्रक्रिया र अनार्य संस्कृतिको अनुयायीको बौद्धिकता रहित जन-भावनाको विश्लेषणात्मक परिणाम नै सुम्निमा उपन्यास हो जस्तो लाग्छ । उपन्यासकारको जन-बोली, जन-भावना र सामयिक जन-जीवनका बीच पाइने, प्राचीन परम्पराले ल्याएका एवं ठुकुस मुकुस गुम्सिदै असन्तोष । अशान्तिले छाएका वातावरणलाई निराकरण गर्दै समन्वयात्मक तरीकाले एकताको सूत्रमा आवद्ध गर्ने प्रयासको प्रतिरूप नै यो उपन्यास हो जस्तो मलाई लाग्छ । तानाशर्माको भनाई अनुसार पात्र अनुसारको भाषिक प्रयोग गराई सरल सहज र सुबोध किसिमको औपन्यासिक कलाले ओतप्रोत हुनका साथै नरेन्द्र चापागाईको विश्लेषण अनुसार जन-बोली र जन-चतनालाई समेटिएको अभिव्यक्तिकला यस उपन्यासमा पाइन्छ । यसपछि पूर्ण बौद्धिकतामा निर्भर रहने प्राचीन नेपाली जन जीवन र बौद्धिकता रहित स्वच्छन्द गतिमा बहेको मनोभावना भएका समाजका बीचको अन्तराललाई उपन्यासकारले:- (समले, आगोले केही सेलाई पानीले केही तातो समन्वय ल्याउन आगो र पानीमा खोजेको र ज्ञान र विज्ञान ले हात जोडनु पर्दछ कर्ममा भने समान तरीकाले) राष्ट्रिय स्तरमा सामाजिक भावनालाई सञ्चालन गर्ने विवेकशील जन-नेताले गर्नु पर्ने क्रियाकलापको संकेतात्मक अभिव्यक्ति नै सुम्निमा उपन्यास बनाएछन् जस्तो लाग्छ । बौद्धिक स्तर र सामान्य स्तरका पात्रहरूको प्रयोग, शारीरिक र मानसिक भावनाको विश्लेषण आन्तरिक भावनालाई शारीरिक बलले अति दबाए पनि दविदै र सकभर आफ्नै जीवनमा सञ्चारी भावको रूपले देखा पर्ने र लोप हुने गर्दछन् र कालान्तरमा भए पनि आन्तरिक मनोभावनाको तीव्र इच्छा पूरा भएर नै छाड्दछ भन्ने संकेत सोमदत्तका जीवनका लीला र पछि छोराद्वारा धर्म-संस्कृति, जातीयता आदि सर्वथा समन्वय ल्याउने किसिमको भाव यस उपन्यासमा उपन्यासकारले पोखेको छ । भन्नु उचित जस्तो लाग्छ । हुन त छविलाल पोखरेलजीका दृष्टि अनुसारका त्रुटीहरू पनि यसमा छैनन् भन्न खोजेको भने कदापि होइन । त्यस किसिमका त्रुटी-

हरूलाई मात्र संकेत गर्न भन्दा त्यसको संरचनात्मक पक्षलाई केलाई नेपाली साहित्यका पाठकका हिसियतले चिन्तन र मनन गर्नु उचित हुने छ - जस्तो ठानेको मात्र हो । त्यस्तै कृष्ण गौतमको राजनीतिक आस्था र साहित्य सम्मानमा विश्लेषणका केन्द्रबिन्दु समाज र मनोभावना कोइरालाका अर्जुन रूषी बाण प्रहरी व्यक्तित्वले सञ्चालन गर्ने सम्बन्धित क्षेत्रको मूल मन्त्र नै हुन् भन्ने पनि हुन्छ । अतः प्राचीन र नवीन जन-जीवनका बीच नयाँ चेतना त्याउन खोजिएको औपन्यासकला यस उपन्यासमा समेटिएको हुनाले नै या सुम्निमा उपन्यासले प्रतिष्ठा पाइ सकेको हो भन्दै यो क्रम टुंग्याउन चाहन्छु ।



‘साहित्यसंगीतकलाविर्हानः साक्षात्पशुपुच्छ विषाणहीन’

भर्तृहरि

साहित्य, संगीत र कलामा चाख नभएको व्यक्ति सीङ् र पुच्छर नभएको पशु नै हो ।

सीते

- विमला रिसाल

उत्तरमध्यमा प्रथम खण्ड

अखण्ड प्रेरणा बोकी नारीको पक्षमा तिम्रो ।

सशक्त देखियो सीते रामको संगिनी बनीं ॥

तिम्रो आदर्शमा बाँच्छन् करोडौं बनिता यहाँ ।

तिमी वाहेक अन्यत्र त्यो नेतृत्व छनै कहाँ ?

करुणा मूर्तिमा श्रोत आदिकवि महर्षिको,

फुरयो रे ! हृदय स्पर्शी रामायण तपस्वीको ।

राम यीटा महाशक्ति तिम्रीमा छ समाहित,

छायौतल बसी तिम्रै त्यो संघै अपराजित ।

नेपाली घर्तीमा जन्म्यो फैलायो राष्ट्रको यश,

तिम्रो नाम लिई राष्ट्र आफ्नो अस्तित्व खोज्दछ ।

जहाँ-जहाँ गयो सीते ! सबैमा ममता दियो,

सारा विश्वभरि खालि तिम्रो नै प्रतिभा थियो ।

मात्र दुःख गिई आफू सर्वत्र सुख छुदियो,

दुःखी प्राणीहरूमाथि दयाको ममता अर्पियो ।

नारीकै हकमा आमा ! जीवनी छ समर्पित,

तसर्थ ममतामूर्ति कबिता यो छ अर्पित ॥

संस्कृत भाषा र कल्याणकारी समाज

संस्कृत अतिप्राचीन भाषा हो । यसलाई अर्को शब्दमा देवभाषा भन्न सकिन्छ । हिन्दूजगतमा यस भाषाको विशिष्ट स्थान छ । अनेकौं भाषाका व्याकरणहरू समयानुसार फेरबदल एवं परिष्कृत भैरहेका छन्, तर यस भाषाको व्याकरणलाई पाणिनिको समयमा प्रतिपादन गरेपछि पुनः परिष्कार गर्नु परेको छैन, अतः संस्कृत भाषाको अलौकिक महत्त्व छ । नेपाल अधिराज्य हिन्दूहरूको मुलुक भएकोले यस भाषाको यहाँ पनि व्यापकता हुन नसक्नु एक विडम्बना हो ।

राणाकालीन शासकहरूद्वारा संस्कृत भाषाको उपेक्षा नगरिएको होइन । “जयतुसंस्कृतम्”को नारालाई दबाएर हाम्रा संस्कृत एवं प्रजातन्त्र प्रेमी साथीहरूलाई विभिन्न यातना दिएर तानाशाही पञ्चायती व्यवस्थाले पनि तीस वर्षसम्मको लामो अवधिमा अनेकौं कार्यक्रमको शिलशिलामा यसको नितान्त उपेक्षा गरेर संस्कृत भाषालाई लत्याउन पछि परेन । आज सम्म विभिन्न आदर्शवादी भाषणहरू भएपनि तदनुरूप उपलब्धी पाइएको छैन । गरीबहरूको सस्तो पसिनामा डुबुकी मार्ने तत्कालीन सरकारले आफ्नो संस्कृतिलाई स्मरण गर्न सकेन । त्यति माव नगरी संस्कृत भाषालाई मृतभाषाको संज्ञा दिएर जनमानसमा अवास्तविक भ्रम पैदा गर्‍यो, जसले गर्दा जनतामा सांस्कृतिक एव सामाजिक समन्वयको भावना बलिष्ठ हुन सकेन । जानाजान यस पक्षबाट नेपालीहरूले हतोत्साहित हुनु गर्‍यो ।

संस्कृत भाषा देवनागरीलिपिको जननी मात्र नभै, यसले वेद, पुराण, दर्शन, नीति र साहित्य आदिको माध्यमबाट मानवलाई अनुशासन, सदाचार, स्वावलम्ब र राजनीति आदि क्षेत्रहरूमा ठीकसँग उभिन सिकाएको पाइन्छ । संस्कृत साहित्यको सहयोगले विभिन्न भाषा-भाषीहरू आ-आफ्नो भाषामा साहित्यकार एवं कलाकार बनी गौरवान्वितसम्म बन्न पुगेकाछन् । हिन्दू समाजमा भाइचारालाई कायम गरी “बाँची र बचाऊ”को भावनामा दृढता ल्याउन यस भाषाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ, अझ नेपाल अधिराज्यमा त राजषिजनक, सीता, गौतमबुद्ध आदि यसका उदाहरणीय पक्ष-

हूँ हुन् । पशुपतिनाथको पौराणिकता, साहित्यिक प्राकृतिक रमणीयता र विभिन्न ऋषिमुनीहरूको निवासस्थानरूपी प्राचीनताले हिन्दू संस्कृतिको पवित्र ग्लो भनी चिनिने हाम्रो देशका बुज्जुग भनाउँदाहरू भने आफ्नो संस्कृति र परम्परा प्रति उपेक्षित दृष्टिपात गर्दै “काम कुरो एकातिर कुम्लो बोकी ठिमोतिर” भनेझैं पाश्चात्य परम्परामा डुबुत्की मार्न पुगेका छन् र आफ्नो आचारसंहिताको परित्याग गरी विदेशीहरूको धर्म प्रचारक सम्म बन्न पुगेका छन् । वास्तविक शिक्षाको अभावले संस्कृति विहिन परम्परा एव भ्रमको माझमा परी हाम्रो देशको भविष्य अधकारमय हुने सम्भावना स्पष्ट देखिएको छ र यता ध्यान दिनु पर्ने संस्कृतप्रेमीहरूको प्रथम कर्तव्य छ ।

वर्तमान सरकारले पनि प्रजातन्त्रको पुनः स्थापना पश्चात् संस्कृतको उत्थान गर्ने चर्का भाषणहरू जन-समक्ष पोखे पनि यस दिशामा कुनै कार्य नहुनु अत्यधिक दुःखको कुरा हो । समाज एव राजनीति दुबैमा नितान्त उपयोगी संस्कृत साहित्यको उपेक्षा न गरी प्रजातन्त्र बचाउने कार्यक्रमको शिलशिलामा यसको उत्थान हुने पक्षलाई सही दिशातिर लम्काउनु पर्ने आवश्यकता समाज र सरकार दुवैले बराबर अनुभव गर्नु परेको छ । संस्कृतका विद्वानहरूले आफ्नो उत्तरदायित्व बुझेर यस भाषाको व्याकरणलाई सरल र साहित्यलाई साधारण बुद्धिग्राह्य बनाउन कार्य गर्नु पर्ने आवश्यकता पनि यथावत् छ ।

आशा छ जनता एवं सरकारको सहयोगले नेपाल जस्तो प्राकृतिक सौन्दर्य परिपूर्ण देशमा संस्कृत भाषाको प्रचार-प्रसारले जनमानसमा उदार दृष्टिकोण उत्पन्न होला र पठन-पाठनको व्यापकताले कल्याणकारी समाजको सृजना अवश्य हुने छ र देशमा परस्पर बन्धुत्वको भावना उत्पन्न हुनेछ । अतः यस भाषाको बहुमुखी विकास भएमा नै नेपाल आमालाई शान्ति क्षेत्र भन्न सुहाउने छ, यो हाम्रो स्वस्व एवं आशावादी परिकल्पना हो ।

— चोलेन्द्र घिमिरे

उत्तरमध्यमा द्वितीय वर्ष

संस्कृतं नाम, दैवी वाक् (देववाणी)

— डा० रोहिणी बल्लभ शर्मा, पोखरेलः

लज्जकपुरधाम - २

यथा- आकरतो निगंतं प्रस्तरात्मकं द्रव्यविशेषं रसायनादिस्कारैः संस्कृतं सत् चञ्चदूर्णकं सुवर्णं निष्पद्यते, तच्च महर्घं लोकविभूषणतामापद्य महनीयतां भजते, तद्वत् अन्तर्हृदयस्थस्य ज्ञानस्य चिद्विवर्ततो निःसरन्नादः परा-पश्यन्ती- मध्यमेत्यवस्थान्त्रयमतीत्य वैरवरीविधया कण्ठनालु-मूर्धोष्ट-दन्त-नासादिकं विभागमासाद्य वर्गीभवन् वर्णतामापद्य सूक्ष्ममथ विश्वस्मिन् व्यापृत स्थूलं भावं प्रकाशयितुं वहिरास्तृणीते । वर्णभूतोऽयं श्वर- यन्नादि-प्रक्रियाऽनुसंहितविधिना यथावन्वियतस्कारैरुपस्कृतः संस्कृतं नाम दैवी वाक् इति व्यजृम्भत । यस्या उपस्काराय शिक्षा-कल्प-निरुक्त-व्याकरणशास्त्राणि रसायनानि समभाव्यन्त । तदेवं संस्कृतवाण्या देवत्वमथ सौवर्णिकत्वं च सिध्यति, एवं हि “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती”-ति शास्त्रवादः प्रथते ।

वर्णमालाया लिपेश्चानु संहिताया प्रेक्षया प्रेक्षिते, संस्कृतं नाम भाषा संसारस्य भाषाप्रकृतिमतिशेते, यदस्याः सङ्घट्टनाप्रकृतिर्वैज्ञानिका, व्यवस्थिता, ध्वनिसंगता श्रुतिमधुरा च । अत्र विषये पाश्चात्यो विद्वान् ‘विलियमजोन्स’-महोदयः ‘एसियाटिक रिसर्चजेज (खण्ड १) नाम्नि स्व-सन्दर्भे पाश्चात्य जगति पुरातनीय्यां ग्रीक-लैटिन भाषाभ्यां पूर्णा विपुला फलतश्चैतद् द्वयतोऽधिकपरिमृष्टा परिस्कृता प्राञ्जला च ‘संस्कृत’भाषेति समास्थापयत् । विश्वस्मिन्नुपलब्धेषु सन्दर्भेषु सर्वाधिकप्राचीनतया सिद्धाया ऋग्वेद-संहिताया भाषा संस्कृतमयी, सा च संहिताऽऽदिमतयाऽपीरुषेयमिति समाद्रियते । तदिदं संहिता-साहित्यं प्रस्तुत्याऽपरा पाश्चात्यः पुराविद् ‘मेकडानलः’ परिस्कृतविचाराणां भाषासौन्दर्यादीनां व्यूहभूतमिदं साहित्यं पाश्चात्य भाषा समुदयपरिवेशतो नितान्तं बिलक्षणं विशिष्टं विशेषतोपसेवितं चेति समुदलिखत् स्वकृती संस्कृतसाहित्येतिहासे । अथ भाषाशास्त्रस्य किं वा भाषा विज्ञानस्य प्ररोहो भारत-यूरोपीय भाषापरिवारकल्पनातः प्रस्फुटितोऽस्ति ।

स्यं तन्निदानभूता कल्पना संस्कृतभाषाया अध्ययनानुसन्धानतः समुद्गतेति प्रतीयते, 'तथा च भाषानुसन्धानं संहित मनसां मनीषिणां समीक्षणोन्मीलितस्य तुलनात्मक भाषा विज्ञानस्य प्रकृतिश्चैतस्या एव भाषाया विभूतिविस्तृतिरिति तदाकूत विभाति । अपरञ्च भाषा विषयक विविधात्मकविचार-परम्परया संस्कृतभाषायाः स्वरूपमुत्पत्ति विकासक्रमं परिक्रम्य विश्वस्मिन्-कैर्भाषाशास्त्रमिः सोहापोहमनुसहितम्, विवेचितम्, स्वं स्वं च निष्कर्षः संदृष्टः, परिणामतोऽत्र संस्कृतं नाम भाषाऽर्वाविज्ञानपद्धत्यनुकूला सर्वविध-संस्कारसम्पन्ना च विशिष्टा वागिति सम्मतमाभाति ।

तदेवमेतदन्तरालोचनत इदमुपतिष्ठते-यद् संस्कृतभाषाया विश्वव्यापृति विषये भावितात्मनो मन्त्रद्रष्टृणामृषीणामन्वीक्षणशीलता, सकुतूहला जिज्ञासा, संहिता-ब्राह्मण-सूत्रोपनिषदां सन्दर्भाणां व्यवस्थापना गमोरा चिन्तना चेति परस्परा पुरतः प्रतिपद्यते, इत्थं संस्कृतस्य भाषायाः शाश्वतिक-त्व सिध्यति, देवत्वं च फलति । फलतो महर्षि-वाल्मीकि-व्यासप्रभृतयो मनीषिणो रामायण-महाभारतसदृश मानवसंस्कृतिनिधिमतनुभूमिकं सन्दर्भं प्रास्तुवन् । योऽयं सन्दर्भ आर्यसंस्कृतेर्हृदय त्यागो भोगश्चेति द्वयं स्फुटं समुपास्थापयत् । एव च मानवचित्तस्य भावम्, वृत्तिम्, विविधात्मिकां तद्दशाम्, तदुत्थां मनोविकृतिं च यथावन्निरदिशत् । नैतवदेव हि वैशिष्ट्यं संस्कृतस्य-यन्नाम केवलमाध्यात्मिकपृष्ठभिरूह्य दर्शनाचारविचारप्रकृतेर्धार्मिकचर्चाया एव पल्लवनं व्यधादिति, अपि च भूगोलम्, खगोलम्, गणित विज्ञानम्, ज्योतिर्विज्ञानम्, सृष्टेःस्थितेःप्रलयस्य चाऽवस्थाम्, चराचरप्रकृतेरङ्गवादिकम्, सामाजिकजीवनपद्धतेर्विस्तागयोन्नयनाय च धर्मशास्त्रम्, आचारशास्त्रम्, नीति-शास्त्रम्, दर्शनशास्त्रम्, छन्दःशास्त्रम्, नाटयशास्त्रम्, काव्यशास्त्रम्, आयु.शास्त्रम्, सङ्गीतशास्त्रम्, शालिहोत्रशास्त्रम्, गजशास्त्रम्, शिल्पशास्त्रम्, कामशास्त्रम्, योगशास्त्रम्, अर्थशास्त्रम्, राजशास्त्रम्, वाणिज्यशास्त्रम्, पाकशास्त्रम्, सामुद्रिकशास्त्रम्, अस्त्र (छूत) विद्याम्, इन्द्रजाल-विद्याम्, शकुनविद्याम्, स्वप्नविद्याम्, चेति नानाविधशाम्ना विधामप्रथयत्, तदियं संस्कृतभाषा सर्वतोदिककां चिन्तनसरणिं प्रकृत्य सृष्टिचक्रं विवरीतुं प्राभवत् । न विद्यते तादृक् किमपि विषयवस्तु, यन्नामाऽनया भाषया नोप-

स्थापितम्, नो वा विशदीकृतम्, नो वा विश्लेषितम्, नो वा वर्णितम् इत्य-
मेकयैवैतया संस्कृतभाषया चराचरव्यापृतं यावद्दृश्यादृश्यात्स्क भावतत्त्वं
प्रस्तुत्य सानुबन्धोपक्रमं साङ्गोपाङ्गं निबद्धम् । नैतावती प्रस्तुतिव्यापृतिरन्य-
स्या भाषाया आसाद्यते । तत्संस्कृतवाचो दिव्यता निष्पद्यते ।

विश्ववर्नीनविषया संस्कृतवाङ्मये यावद्वस्तुतत्त्वविमर्शो दृग्गतोऽस्ति,
स त्रेधा विभक्तुमुपयुज्यते, एकम्-चिन्तन-मनन-विचारणाक्षेत्रम्, यत्र-श्रुतयः,
ब्राह्मणानि, सूत्राणि, उपनिषदा, दर्शनानि मीमांसादयः, द्वितीयम्- जीवना-
चारविचारक्षेत्रम्:- यत्र पुराणानि, स्मृतयः, राज-दण्ड वार्ता-
प्रभृतयः, तृतीयम्- कला संरचनाक्षेत्रम्:- यत्र काव्य-नाटकारव्यायिकादयः
समातुमर्हन्ति । एवं ह्यनया भाषया मानवीयसभ्यतायाः संस्कृतेः जीवनपद्ध-
ते च प्रत्येकं पक्षमुद्धाट्य विश्ववन्धुतोपयोगि विचारचर्याविस्तु समुदलेखि ।
इत्यभियमसाधारणप्रति-भावती भाषा शश्वद्विज्ञानप्रेक्षयाऽभिर्मृष्टा विराजते ।

अथ कला संरचनाक्षेत्रं प्रस्तुत्य किञ्चिदुच्यते-

देवबाण्यात्मकस्य संस्कृतस्य वर्ण-पदविन्यासयोः कौशलेनाऽमूर्तस्य भावस्य
मूर्तत्वेनोपस्थापनस्य कलाविद्येयावानुत्कर्षं आलोक्यते, चमत्कृतिश्चाऽऽस्वा-
द्यते, तावान्नास्ति तदितरभाषाया प्रभावक्रमः । 'संस्कृत कवनकलाकृतौ
चित्रबन्धः, यमकबन्धः, श्लेषबन्धश्चेत्यादयः शतश आसाद्यन्ते । भङ्गाभङ्गतया
पदस्य बहुर्थता, एकाक्षरयोजनया पद्यता, एकमेववाक्य प्रश्नस्योत्तरस्य च वा-
चकम्, बहूनां प्रश्नानामुत्तरप्रदं भिन्न सन्दर्भात्मकमेकं वाक्यम्, सन्धि-समास-
लिङ्ग वचन-क्रिया-कारकादीनां विशेषतया विलक्षणात्मकार्थोपस्थापनं चेत्या-
दिका अलौकिकास्वादवत्यश्चमत्कृतयः संस्कृतवाङ्मये व्यापृता वर्तन्ते । उदा-
हरणान्यत्र स्वल्पाकृतौ श्लेखे नोदाह्रियन्ते) । अपि चेयं संस्कृतं भाषामहा-
काव्यम्, खण्डकाव्यम्, गद्यकाव्यम्, चम्पूकाव्यम्, रूपककाव्यम्, विरुद-
काव्यम्, मुक्तककाव्यम्, नीतिकाव्यम्, उपदेशकाव्यम्, अन्योक्तिकाव्यम्,
शास्त्रकाव्यम्, देवकाव्यम्, शृङ्गारकाव्यम्, गीति (दूत) काव्यम् प्रभृतीनि
काव्यानि स्तोत्र-सूक्तिसाहित्ये च लोकस्थित्येषणामनुबुद्धानुसृत्य च शब्दा-
र्थसंघठनकौशलपारदृश्वभिः कविवरैः सद्भवनाया विकासाय सहृदयानां

विनोदाय च कलापुटतया मनोविनोदः प्रास्तारि । अपि च संस्कृतभाषा-
शब्दबोधं विना नेपाली-हिन्दी-मैथिली-वङ्गालीप्रमृतिषु भाषासु शब्दशुद्धिः,
अर्थगौरवम्, भावपेशलता, अभिव्यक्तेश्च सामञ्जस्यं नोपतिष्ठन्ते, कला-
त्सकः परिपाकश्च न सम्पद्यत इति ममाऽऽभाति ।

एवं विविधप्रकारया सर्वाङ्गीणया वितत्या समुल्लसिता संस्कृत नाम
विद्याऽऽर्यं जातिभिरवश्यमेव रक्षणीयम्, अध्ययनीयम्, मननीयं चिन्तनीयं च
चिन्तामणिमन्त्ररहस्यमिवेति । दैव्या वाचा स्वस्मिन् देवत्वमाधीयतां नाम ।



‘क्षमैव भूषणं पुंसाम्’

लोकोक्ति

सहमशीलता अर्थात् अर्काको तिरस्कारलाई सजिलैसँग पचाउने गुण नै
माग्छेको गहना हो ।

“अभिलाषा”

मैले यो अन्धकारलाई छापी छामी

शान्तिको चहुकिलो उज्यालो खोज्दैछु

अनन्त हृदयमा ज्ञान प्रकाश दिने

जीवन दीप एउटा दियालो खोज्दैछु ॥

मैले आफ्नो कर्मयोग निर्माण गर्ने

बलियो एउटा ज्याबल खोज्दै छु

यस घर्तीमा जन्मेको जीवन अस्तित्वमा

मानवीयताको आत्मवल खोज्दैछु ॥

घर्ती तिम्रो न्यायो ममता पाएर

आफ्नै कला र संस्कृतिमा रमाएर

विश्व शान्तिकै अभिलाषा बोकेर

तिम्रो हर्षको लामोमा हास्ने रहर छ ॥

यो पहाडी ढुङ्गाका बीचमा दविमु परे पनि

मलाई यही माटोमा बाच्ने रहर छ

पाटी पोवा र झुपडीमा बाच्ने हल्ल संगै

हातेमालो गरी शान्तिको विहानी डाक्ने रहर छ ॥

जनक र बुद्धको जस्तै यो समाजमा पनि

सत् विवेकपूर्ण उचित व्यवहार खोज्दैछु

कर्तव्यनिष्ठ भइ सत्य नियममा रही

बाच्ने र बचाउने अधिकार खोज्दैछु ॥

यो विश्व रंगमञ्चेकै शान्तिको ध्वजामा

सारा मानवको सन्ध्या खोज्दैछु

असत्य मात्र सत्य नभई

आर्त र सत्यकै सधै विजय खोज्दैछु ॥

— चन्द्र विनोद भट्टराई “मिलन”

श्री ह. ज. वि. पी. ज्ञानकूप

दोस्रो वर्ष

कविते !

हे कविते !

तिमी हृदयकी नाद हो,

तिमी कता-कता सुसाएजस्तो सागछ

तिमी म नेरी आउन डराए जस्तो लागछ,

नडराऊ कविते तिमी,

म तिमीलाई सधैं सम्मान गर्छु,

तिमीलाई खोज्न म भित्र पस्छु,

कहिले यो संसारमा रन्थनिन्छु,

तिमीलाई न भेट्दा कता-कता हृदयमा,

भक्काउनु छुट्छ,

मन बुझाउन सकिदैन,

हे कविते तिमी तूफान भएर आऊ

समुद्रको छाल झैं उलिपर,

तिम्रो आगमनमा म चिरप्रतीक्षित छु ।

अचानक ममा नैराध्य र हीनता बोधले ढाके पछि,

साथै तरङ्गका प्रतिविम्बले जिस्क्याए पछि,

अवश्यै तिमीले थाउनु पर्छ ।

तिमीलाई भेट्न म भौतारिरहेछु,

तिम्रा वीणाका झन्कारहरू

म कता-कता टट्कारा कानले,

सुनिरहेछु,

तिमी आशा बनेर कहाँ-कहाँ,

हृदयाकाशमा डुलिरहिच्छ्यौं,

म तिमी आउछ्यौ भन्ने पूर्ण आशामा छु,

हे कविते ! मेरो हृदयको प्यासलाई भेट्ने,

तिमी भन्दा अर्को को छ र ?

हे कविते ! तिमी मसँग आऊ,

म तिमीलाई हृदयका वेदनाहरू,

खोलेर भन्छु,

जसरी भाछाहरूको विना पानी जीवन छैन,

त्यसै गरी मेरा जीवनका पाइलाहरूलाई,

सहजै गन्तव्यको दिशामा डोर्याउने,

अनि सुरम्य वातावरणमा हुर्काउने,

त्यस्तो दयालु तिमी विना, जीवन कसरी सम्भव छ र ?

हे पथप्रदर्शिके कविते !

तिमीले चाह्यो भने,

अतुल ख्याति दिन सक्छ्यौ,

म बिश्वस्त छु, तिम्रो आराधना विना,

को पो कवि हुन्छ र ?

एकान्तमा न गुन्गुनाई को पो भाबुक बन्छ र, ?

हे कविते ! तिमी काखमारी हात फैलाएर प्रकट होऊ,

म सानो तोते बोलीको बच्चा जस्तै,

तिम्रो न्यानो काखमा निधनैकसँग विश्राम गर्दछु,

तिमी मलाई प्रेमसंग आश्रय देऊ,

म तिम्रो भीठो स्पर्शले आनन्दित होला,

हे कविते ! तिम्रो करुणा विना एक्लैएको छु,

तिमी मेरो हृदयबाट स्वतः स्फुटित भई

मेरो गुन्गुनाई संगै बाहिर आऊ,

म सत्य-सत्य भन्छु,
मेरी तिमी नै प्रकाश दात्री बामा हो,
म तिम्रो आराधक हूँ, तिमी मेरी कविता हौं ।
आऊ प्रत्येक नेपालीको भविष्य उज्ज्वल गर्न,
निर्माणका रेखाहरू कोर्दै आऊ।



कृष्ण प्रसाद निरौला

पञ्चन गा. वि. स. वार्ड नं० १

जिल्ला सोलुखुम्बू

गजल

सुशील कोइराला

कानमा ठोकेका छन् मेरो ठेकी दुर्बतिर
सुन्ने त मन छ तर सुनुँ कसरी म

आँखा बाँधेका छन् मेरा पट्टीले टन्टनी
हेर्ने लगन त छ तर हेरूँ कसरी म

बोल्न स्वतन्त्र छौ भनी मुखमा मेरो बुजो
फोचेका छन् ती ठालूले बोलुँ कसरी म

हातमा फसेका छन् मेरा दुइटा फलामे नेल
कविता व्यथा औ आँसुका कोरूँ कसरी म

खुट्टा बाँधेका छन् मेरा फन्फनती सिक्रीले
एक डेग नै भए पनि चालुँ कसरी म

हात खुट्टा, आँखा, कान र मुख बाध्यै भए पनि
मानिस हुँ मन स्वतन्त्र छ हारूँ कसरी म

पथमे तयासे

"शूर्पवद् दोषकुलस्य गुणं गृह्णन्ति
साधवः"

सम्पादक मण्डल



जर्जर-जननी ?

लीला वल्लभ ढकाल

जनकपुरवास--६

वितृष्णाक्षुत्क्षामा वसति-वसना-धार-विधुरा ,
निरालम्बा दीर्णा विकल-तनु-शाखेन्द्रिय-बला ।
ब्रजन्ती पश्यन्ती भरत - नय - भूमिं नृलसित-
मित स्तां पश्यामो ? लपित-र्जनीं कल्पलतिकां ॥ १ ॥

'सुबाऽ जीव्या श्री र्या' मनुज-सुर-सिद्धै मुनि-वरै : ,
कृता चे द्रुग्ध्याय इयविर- जननीं नोरसजनाः ? :
मनीषा नोऽ नीशा विषय-मृग-तृष्णा न विरता ,
वयं नार्याः ? हिन्दु-श्रुति-सुकृति-मार्गे कथ भिमः ? ॥ २ ॥